

AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNDEN ELIZABETH FREEMAN
BARROWS USSHER'İN MEKTUPLARINDA 1915 VAN ERMENİ İSYANI VE
OSMANLI KAYITLARI
1915 VAN ARMENIAN REBELLION AND OTTOMAN RECORDS IN THE
LETTERS OF ELIZABETH FREEMAN BARROWS USSHER OF AMERICAN
BOARD MISSIONERS

MEVLÜT YÜKSEL

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Letters, Department of History
mevlutyuksel@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-3478-219X>

Atıf / Citation

Yüksel, M. 2020. "Amerikan Board Misyonerlerinden Elizabeth Freeman Barrows Ussher'in Mektuplarında 1915 Van Ermeni İsyanı Ve Osmanlı Kayıtları". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute*, 67, (Ocak-January 2020), 563-600

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü- *Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi- *Received Date* : 02.08.2019
Kabul Tarihi- *Accepted Date* : 19.11.2019
Yayın Tarihi- *Date Published* : 31.01.2020
 <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4246>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-67, Ocak - January 2020 Erzurum. ISSN-1300-9052
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

AMERİKAN BOARD MİSYONERLERİNDEN ELIZABETH FREEMAN BARROWS USSHER'İN MEKTUPLARINDA 1915 VAN ERMENİ İSYANI VE OSMANLI KAYITLARI

1915 VAN ARMENIAN REBELLION AND OTTOMAN RECORDS IN THE
LETTERS OF ELIZABETH FREEMAN BARROWS USSHER OF AMERICAN
BOARD MISSIONERS

MEVLÜT YÜKSEL

Öz

I. Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında Osmanlı Devleti'nde meydana gelen Ermeni olaylarında ülkedeki Amerikan misyonelerinin önemli payları vardır. Amerikan Board olarak da bilinen American Board of Comissioners for Foreign Mission (ABCFM) çatısı altında örgütlenen misyonelerin asıl faaliyet alanları dindir. Fakat gittikleri yerlerde misyonlar şeklinde teşkilatlanarak eğitim ve sağlık alanlarında da faaliyet göstermişlerdir. 20. yüzyılın başlarında dünyanın bir çok yerine ulaşan Amerikan Board misyonerleri, Osmanlı ülkesinde ise dört ana misyon şeklinde örgütlenmişlerdir. Bunlardan Doğu Türkiye Misyonu'nun önemli istasyonlarından birisi Van şehrinde kurulmuştur.

Van Amerikan Board misyonerleri, yürüttükleri faaliyetler sayesinde 1915 yılında meydana gelen Ermeni isyanında etkili olmuşlardır. Van'ın Rus işgaline düşmesine kadar devam eden bu isyanda çeteler şeklinde örgütlenen Ermeniler, bölgedeki Türk ve Müslüman ahaliye yönelik katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Amerikan misyonerleri ise bölgedeki tüm terör eylemlerinde Ermeni çetelerine maddi ve manevi destek vermişlerdir. Elizabeth Freeman Barrows Ussher de bu misyonerlerden birisidir. Bu çalışmada; Elizabeth Ussher'in aynı zamanda birer rapor niteliğindeki günlüklerinden oluşturarak evine gönderdiği 23 Mayıs 1915 ve 30 Mayıs 1915 tarihli mektupları incelenmiştir. 1915 Van Ermeni isyanına dair ilginç iddiaların ve ifadelerin yer aldığı söz konusu mektupların Osmanlı kayıtlarıyla birlikte değerlendirilmesiyle hazırlanan bu çalışmanın amacı ise; Amerikan misyonelerinin Van isyanı üzerinden 1915 olaylarına bakışını ortaya koymak ve bu konudaki farklı bir boşluğu doldurmaktır.

Anahtar Kelimeler: Amerikan Board, misyoner, Van, isyan.

Abstract

The American missionaries in the country had an important role in the Armenian events that took place in the Ottoman Empire before and during the First World War. The main fields of activity of the missionaries are religion organized under the umbrella of the American Board of Directors (ABCFM), also known as the American Board. However, they were organized in the form of missions in the places they went to and they were active in the fields of education and health. At the beginning of the 20th century, American Board missionaries, which reached many places in the world, were organized in four main missions in the Ottoman country. One of these important mission stations was established in the city of Van in eastern Turkey.

The missionaries of the Van American Board were influential in the Armenian uprising that occurred in 1915 thanks to their activities. In this rebellion, which continued until the fall of the Russian occupation of Van, Armenians organized as gangs carried out massacres against Turkish and Muslim people, in the region. American missionaries, on the other hand, have provided material and moral support to Armenian gangs in all these terrorist acts in the region. Elizabeth Freeman Barrows Ussher is one of these missionaries. In this study; Elizabeth Ussher's letters to her home, dated 23 May 1915 and 30 May 1915, composing of her report diaries has been examined. As for the aim of the study prepared by evaluating the letters together with the Ottoman records, including the interesting claims about the 1915 Van Armenian rebellion, is to reveal the American missionaries' view of the events of 1915 through the Van rebellion and to fill a different gap in this matter.

Key Words: American Board, missionary, Van, rebellion.

Structured Abstract

It is a well-known fact that Christian missionaries operating in the country were influential in the Armenian uprisings in the Ottoman Empire in the 19th and 20th centuries. Main duties; The missionaries, who spread Christianity, teach the Bible and bring people to the sects they belong to, have sometimes been active in the political sphere for the benefit of their own countries. Although there were also British and German missionaries in the Ottoman Empire, American missionaries were more influential. American missionaries, affiliated to the American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM), established in Boston in 1810, have established hospitals, colleges, religious education centers orphanages and charitable organizations where they go. ABCFM, also known as "American Board, started to be organized in the Ottoman country since the 19th century and established four main missions in the country in line with the US political ambitions. These missions are Western, Eastern, Central and European Turkey. The Eastern Turkey Mission; It consists of Erzurum, Harput, Bilis, Mardin and Van stations established in 1872.

The American Board missionaries, who completed their organization in the Ottoman country, immediately contacted the Armenians and tried to place separatist ideas against the central authority in their minds. Missionaries also; they tried to keep it alive by supporting the so-called "Armenia" imagination that was formed in the minds of Armenians and encompassing the Eastern Anatolian lands of the Ottoman Empire.

These efforts of the American missionaries yielded results in a short time and some Armenians, equipped with separatist ideas, established armaments under the Dashnak and Hinchak committees after the Ottoman-Russian War of 1877-1878. Armed Armenians, who completed their preparations in this direction, acted as gangs and organized large rebellions in many parts of Anatolia, mainly in the east. They also carried out massacres targeting Turkish-Muslim people by storming vulnerable settlements. Armenian rebellions and massacres that continued uninterruptedly from 1890 to World War I increased with the intensification of the Ottoman Empire and reached a dimension that threatened the integrity of the country. Armenian gangs, who have increased these kinds of actions day by day, have seen the opportunity of the Ottoman Empire to enter World War I and even defected to the Russian army in large groups. The Ottoman Government imposed a series of decisions on April 24, 1915, in the face of Armenian terrorism. With these decisions, the Armenian committees, the organizers of all the riots and massacres in the country, were closed down, their documents were seized and a total of 235 people were arrested especially from the so-called ruling class around Istanbul. However, as these measures did not yield effective results; on May 27 1915, as a new remedy by the Ottoman Government, the temporary "Dispatch and Settlement Law was issued. Within the scope of this law, which was applied with the instructions issued at different times, some Armenians in various parts of the country, mainly in the eastern provinces, were displaced from their places of residence and were placed in different parts of the Syrian province within the borders of the state and again within the borders of the state.

The Armenian rebellion, which was effective in April-May 1915 and its environs, was effective in enacting the Law on Dispatch and Settlement. Since the first major Armenian rebellion in Van occurred in 1896, this uprising, also called the second Van rebellion, continued until the fall of the Russian occupation of the region and the establishment of an Armenian administration in Van. An uprising; thousands of Turks and Muslims, mostly women and children, were brutally murdered by Armenian gangsters.

Similar to the one in 1896, the American Board missionaries were also influential in the second Van uprising. The missionaries of the aforementioned institution in the Van station supported the Armenian gangs in all their terrorist acts and massacres during their rebellion. One of these missionaries is Elizabeth Freeman Barrows Ussher (1873-1915).

Elizabeth F. Barrows was born on 20 October 1873 in Kayseri as the daughter of a missionary parent. After living in Manisa and Istanbul where her family settled due to her brother's health

problems, she lived in the USA where she moved when he was 7 years old. After receiving religious education in evangelical schools, in 1895, she began teaching at a school in Connecticut, USA. After practicing for about a year, she enrolled at Goucher College in Baltimore for higher education. As soon as she graduated, she went to Istanbul in 1899 and then to Trabzon via Erzurum and Van to serve as a missionary. In 1900 she was a missionary at a church in Van. She got married to Clarence Ussher. After her marriage, Elizabeth Ussher became head of the music department at the girls' school under the ABCFM in Van. While in this position, she taught Bible both in her own school and in other nearby American schools. During this duty, Ussher established a close relationship with the Armenians in the Van province and the surrounding region and provided them with all kinds of assistance. In 1908, Elizabeth Ussher went to the United States to visit her family, after staying there for about a year, she first moved to Batumi and then to Tbilisi. Ussher worked as a missionary there for a while and returned to Van in 1915. Her activities at the Van station did not last long, but she died of typhus on July 14, 1915, at the age of 41.

Elizabeth Ussher's arrival in Van in 1915 coincided with the rebellion and massacre of the Armenians. Ussher, who supported the rebellious Armenians within the policies of Van ABCFM, kept a diary in which she recorded the events of the rebellion. Her diary also serves as a report to ABCFM's top boards. During the days of the Armenian rebellion, Elizabeth Ussher also wrote letters from her diaries to send her home. These letters are very important documents both in terms of their contents and the works carried out by the American missionaries in favor of the Armenians. Because the diaries, which are the source of these letters, are also the source of the reports prepared by the missionaries for the propaganda of Turkish-Armenian relations and submitted to the supreme councils of the ABCFM.

So in this study; Elizabeth Ussher's letters dated May 23, 1915 and May 30, 1915, with records covering the period of the 1915 Van rebellion, were examined. In this study, which evaluated the remarkable claims and statements regarding the Armenian events in Van together with the Ottoman records, it was aimed to fill a different gap about the 1915 Van rebellion.

Giriş

I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş esnasında Osmanlı Devleti'nde meydana gelen Ermeni isyanlarında ülkede faaliyet gösteren misyonerlerin oldukça etkili oldukları bilinmektedir. Esas vazifeleri; Hristiyanlığı yaymak, İncil'i öğretmek¹ veya kendi mezheplerine insan kazandırmak olan misyonerler, zaman zaman mensubu oldukları ülkelerin menfaatleri doğrultusunda siyasi ve iktisadi alanlarda da faaliyet göstermişlerdir.² Osmanlı topraklarındaki sistemli ilk misyoner faaliyeti, 1815'te *British and Foreign Bible Society (BFBS)* adlı teşkilat öncülüğünde İngiliz Protestan misyonerlerince yürütülmüştür.³ 19. yüzyıldan itibaren de *Deutsche Orient-Mission* isimli teşkilata bağlı ve Dr. Johannes Lepsius öncülüğünde Alman Protestan misyonerleri, Osmanlı topraklarında faaliyet göstermişlerdir.⁴

¹ bk. Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1999.

² Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, İstanbul 200, s. 13-14.

³ Julius Richter, *A History of the Protestant Missions in the Near East*, Edinburg and London, 1910, s.106; Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Yıl: 2006, Cilt: 19, Sayı 19, s. 81; Leon Arpee, *The Armenian Awakening A History of the Armenian Church 1820-1860*, The Chicago Universty Press, Chicago 1909, s. 93.

⁴ Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak Yayınlar, İstanbul 2003, 4-50.

Osmanlı ülkesindeki misyonerlik çalışmalarında Amerikan misyonerleri daha etkili olmuştur. 1810 yılında Boston'da kurulan hem Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin ve hem de dünyanın en büyük misyon kuruluşu olan *American Board of Comissioners for Foreign Mission (ABCFM)*'un çatısı altında faaliyet yürüten Amerikan misyonerleri, gittikleri yerlerde hastaneler, kolejler, dini eğitim merkezleri yetimhaneler ve yardım kuruluşları tesis etmişlerdir. “*Amerikan Board*” olarak da adlandırılan ABCFM, 1910 yılında dünyanın bir çok yerinde misyon merkezleri ve bunların alt birimleri olan istasyonlar kurmuştur.⁵ 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı ülkesinde de teşkilatlanmaya başlayan Amerikan Board, ABD'nin Osmanlı toprakları üzerindeki siyasi emelleri doğrultusunda⁶ ülkede dört ana misyon tesis etmiştir. Bunlar; Batı, Doğu ve Merkezi Türkiye ile Avrupa Türkiye'si misyonlarıdır. Avrupa Türkiye'si Misyonu; Filibe, Samakov, Manastır ve Selanik istasyonlarından, Batı Türkiye Misyonu; İstanbul, İzmit, Bursa, İzmir, Kayseri, Sivas, Merzifon⁷ ve Trabzon istasyonlardan, Merkezi Türkiye Misyonu; Antep, Maraş, Adana ve Haçin istasyonlarından, Doğu Türkiye Misyonu ise; Erzurum, Harput⁸, Bitlis, Mardin ve 1872 yılında kurulan Van istasyonlarından teşkil edilmiştir.⁹

Osmanlı topraklarındaki diğer misyonerler gibi ABCFM misyonerleri de kendi sınırlarını aşarak farklı alanlara el atmışlardır. Amerikan Hariciyesinden bağımsız görünmelerine rağmen ülkenin dış politikasına yön vermişler, hatta 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı-Amerikan diplomatik ilişkilerinde belirleyici bir rol üstlenmişlerdir.¹⁰ Anadolu'daki teşkilatlanmalarını kısa sürede tamamlayan Amerikan Board misyonerleri, çok geçmeden Anadolu'daki Ermenilerle temas kurmuşlar ve onların zihinlerine Osmanlı hâkimiyetine karşı bölücü fikirler yerleştirmeye yönelik çalışmalar yürütmüşlerdir.¹¹ Onlar

⁵ *American Board of Comissioners for Foreign Mission*'un kuruluşu, misyonerleri ve ilk faaliyetleri için bk. William E. Strong, *The Story of the American Board, An Account of the First Hundred Years of The American Board of Comissioners for Foreign Mission*, The Pilgrim Press, Boston 1910; Joseph Tracy, *The American Board of Comissioners For Foreign Mission, Compiled Chiefly From the Published and Unpublished Documents of the Board*, M. W. Dodd (Press), New York 1842; *The One Hundredth Annual Report of the The American Board of Comissioners For Foreign Mission Together With The Minutes of the Centenary Meeting Held at Boston October 11-14, 1910*, Published By The Board Congregational House Boston 1910.

⁶ ABD'nin Osmanlı toprakları üzerindeki siyasi ilgisini ve emellerini içeren bir rapor için bk. *Papers of the American Board of Comissioners for Foreign Mission (ABCFM)*, Reel 505, No: 260A, 1-4, 260B, 1-7.

⁷ ABCFM'nin Merzifon'daki teşkilatları ve faaliyetleri hakkında bk. Gülbadi Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2008.

⁸ ABCFM'nin Mamuretülaziz/Elazığ vilâyetindeki teşkilatlanması ve misyoner faaliyetleri hakkında bk. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

⁹ Strong, *The Story of the American Board*, p. 197-226; Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilâyetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları İstanbul 2005, s. 90-91; Ayrıca bk. Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, TTK Yayınları, Ankara 2015.

¹⁰ Aydın, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri”, s. 81; Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 15, 19-20.

¹¹ ABCFM tarafından Ermeniler hakkında bilgi edinmek amacıyla misyonerler dahi görevlendirilmiştir. Mesela; Eli Simith ve H. G. Otis Dwight adlı iki misyoner bunlardan ikisidir. İzmir'den Osmanlı topraklarına ayak basan bu misyonerler, Balıkesir üzerinden İstanbul'a geçip Ermeni patriği ile görüştükten sonra İzmit, Ankara, Tosya, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars, Arpaçay, Tiflis, Şuşa, Datev, Nahçıvan, Erivan, Eçmiyazın, Tebriz ve Urmiye gibi yerlere gitmişlerdir. Yaklaşık bir buçuk yıl dolaşan Smith ve Dwight gittikleri yerlerde Ermenilerin sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları hakkında bilgiler toplamışlardır. Bk. Ömer Turan, “Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H. G. O. Dwight'e göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler”, *Ermeni*

ayrıca; Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu topraklarını içine alan geni bir bölgede kurmayı hedefledikleri sözde "Ermenistan" hayalini de her türlü destekle canlı tutmaya çalışmışlardır.¹²

Amerikan Misyonerlerinin bu çalışmaları kısa zamanda sonuç vermiş ve ayrılıkçı fikirlerle donanan bir kısım Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Taşnak ve Hınçak gibi komiteler tesis ederek başta Doğu Anadolu olmak üzere Osmanlı topraklarının birçok yerinde teşkilatlanmaya başlamışlardır.¹³ Bu süreçte misyonerler üzerinden dolayı olarak ABD, Rusya ve İngiltere gibi devletlerin desteğini de alan komiteci Ermeniler, hızla silahlanarak Anadolu'nun hemen yerinde büyük isyanlar ve Türk-Müslüman ahaliyi hedef alan katliamlar gerçekleştirmişlerdir.¹⁴ 1890'dan I. Dünya Savaşı'na kadar kesintisiz devam eden Ermeni isyan ve katliamları, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte daha da şiddetlenerek ülke bütünlüğünü tehdit eder bir boyuta ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişini fırsat gören Ermeni komitecileri, bir yandan cephe gerisinde terör eylemlerinde bulunmuşlar, bir yandan da büyük gruplar halinde Rus ordusuna iltica ederek Türk ordusuna karşı savaşmışlardır. Olaylar karşısında çeşitli askeri ve siyasi tedbirler almaya çalışan Osmanlı Hükümeti ise bir türlü bu hadiseleri engelleyememiştir. Her geçen gün artan Ermeni terörünü kesin bir şekilde sonlandırmak amacıyla daha etkili tedbirler arayan Osmanlı Hükümeti, 24 Nisan 1915'te bir dizi kararlar alarak uygulamaya koymuştur. Bu kararlarla ülkedeki tüm isyan ve katliamların tertipleycisi olan Ermeni komiteleri kapatılmış, dokümanlarına el konulmuş, bilhassa İstanbul ve çevresinde bulunan sözde yönetici sınıftan toplamda 235 kişi tutuklanmıştır.¹⁵ Fakat alınan bu tedbirler de etkili olmamış Ermeniler, bir süre önce Van'da başlattıkları büyük isyanlarını şiddetlendirmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, yine bir tedbir çaresine başvurarak 27 Mayıs 1915'te geçici "Sevk ve İskân Kanunu"nu çıkarmıştır. Hükümetin farklı zamanlarda yayımladığı talimatnamelerle uygulanan bu kanunla bir kısım Ermeniler, meskûn oldukları Batı, Orta ve bilhassa da Doğu Anadolu topraklarından sevk edilerek, Osmanlı-Rus savaşının cereyan ettiği cephenin uzağında fakat devletin sınırları dâhilindeki Suriye vilayetinin muhtelif yerlerine yerleştirilmişlerdir.¹⁶

Buradan da anlaşılacağı üzere; Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkarılmasında, 1915 yılının Nisan-Mayıs aylarında Van ve çevresinde gerçekleştirilen Ermeni isyanı, oldukça

---

Soykırımı' İddiaları-Yanlış Hesap Talât'tan Dönünce-, (Derleyen: Mustafa Çalık), Cedit Neşriyat, Ankara 2006, s. 194-195; Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 67.

¹² Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri", s. 101-103, 88.

¹³ Strong, *The Story of the American Board*, s. 500-504.

¹⁴ Ermenilerin 1890 yılından itibaren Anadolu'nun birçok yerinde gerçekleştirdikleri isyanlara ve Türkleri hedef alan katliamlarına dair birçok Osmanlı kaydı mevcuttur. Bunlardan bir kısmı için Bk. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1916)*, I-IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2008; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1922)*, I-IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 1995.

¹⁵ 24 Nisan 1915 tarihli kararlar için bk. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA), Dâhiliye Nezareti (DH), Şifre Kalemi (ŞFR)*, Dosya No: 52, Belge No: 96,97,98. Yine bu konuda yapılmış bir çalışma için bk. Yusuf Sarnay, *24 Nisan 1915'te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012.

¹⁶ 1915 sevk ve iskân uygulamaları için bk. Mevlüt Yüksel, *Vilâyet-ı Şarkıyye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.

etkili olmuştur. Aynı bölgede 1896 yılında meydana gelen ilk Ermeni isyandan sonraki büyük ayaklanma olduğu için buna İkinci Van isyanı da denilmektedir.¹⁷ Bölgenin Rus orduları tarafından işgal edilmesi ve Van'da bir Ermeni idaresinin tesisi¹⁸ ile son bulan isyanda; çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan binlerce Türk-Müslüman, Ermeni çetecileri tarafından acımasızca katledilmiştir.¹⁹

Tıpkı 1896 yılındaki olaylarda olduğu gibi bu isyanda da Amerikan Board misyonerlerinin oldukça etkili oldukları bilinmektedir.²⁰ Van istasyonundaki misyonerler, isyan boyunca gerçekleştirdikleri tüm terör eylemlerinde ve yaptıkları katliamlarda Ermeni çetelerine her türlü desteği vermişlerdir. Bu misyonerlerden birisi de Elizabeth Freeman Barrows Ussher (1873-1915)'dir.

Elizabeth F. Barrows, misyoner bir ebeveynin kızı olarak 20 Ekim 1873'te Kayseri'de dünyaya gelmiştir. Kardeşinin sağlık sorunlarından dolayı ailesinin ikamet ettiği Manisa ve İstanbul'dan sonra 7 yaşındayken taşındıkları Amerika'da yaşamıştır. Evanjelist okullarında, ünlü din adamlarından ders alarak tamamladığı dini eğitiminin ardından 1895'te yaşadıkları yer olan Connecticut'taki yerel bir okulda öğretmenliğe başlamıştır. Yaklaşık bir yıl kadar öğretmenlik yaptıktan sonra yüksek tahsil için Baltimore'deki Goucher Koleji'ne kaydolmuştur. Buradan mezun olur olmaz aldığı bir karar üzerine misyonerlik yapmak üzere 1899 yılında önce İstanbul'a oradan da Trabzon ve Erzurum üzerinden Van'a gitmiştir. 1900 yılında Van'daki bir kilisede dini törenle Erzurum'da tanıştığı kendisi gibi misyoner olan Dr. Clarence Ussher ile evlenmiştir.²¹

Elizabeth Ussher, evliliğinin ardından Van'da ABCFM bünyesindeki kız okulunda müzik bölümü başkanlığını yürütmeye başlamıştır. Bu görevi yürütürken hem kendi okulunda, hem de civardaki diğer Amerikan okullarında İncil dersleri vermiştir. Ussher, yine bu görevi esnasında Van vilayeti ve çevresindeki Ermenilerle yakın ilişki kurmuş, onlara her türlü yardımda bulunmuştur. 1908 yılında ailesini ziyaret etmek üzere Amerika'ya giden Elizabeth Ussher, burada yaklaşık bir yıl kaldıktan sonra önce Batum'da sonra da Tiflis'te bir süre kalarak bir süre misyonerlik yapmıştır. 1915 yılında yeniden Van'a dönerek Amerikan Board'ın bünyesinde çalışmaya başlamıştır. Onun Van istasyonundaki faaliyetleri

¹⁷ Van ve çevresindeki Ermeni isyanları için bk. Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994; Şenol Kantarcı, "Van'da Ermeni İsyancıları", *Ermeni Araştırmaları*, Bahar 2002, Sayı:5, s. 138-167; M. Salih Mercan, *Arşiv Belgelerinde Van Ermeni İsyancıları*, Gece Kitaplığı Yayınevi, İstanbul 2016; Justin McCarthy, et al, *The Armenian Rebellion at Van*, Utah University Press, Utah 2006.

¹⁸ Şenol Kantarcı, "Van'da Ermeni İdaresi", *Türk-Ermeni İhtilâfi Makaleler*, (Editör: Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, 106-110.

¹⁹ Van ve çevresinde Ermeni çeteleri tarafından yapılan mezalim ve katliamlar için bk. BOA, *Hariciye Nezareti (HR)*, *Siyasi Kalemi (SYS)*, Dosya No: 2872, Belge No: 2/1, 12-15, 56-59, 66-74, 94-100, 108-110, 117, 121-123.

²⁰ I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş yıllarında Van ve çevresinde meydana gelen Ermeni olaylarında Amerikan misyonerlerinin etkisi hakkında bk. Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008; Erdal Açıkse, "Van ve Çevresinde Yabancı Devletlerin Faaliyetleri ve Beklentileri", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (2-5 Nisan 1990-Van)* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990, s. 179-188; Abidin Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, Cilt/Volume: II (2013), No:2, s. 177-198.

²¹ John Otis Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher, Missionary to Turkey and A Martyr of the Great War*, Fleming H. Revell, New York, Chicago etc. 1916, p. 19-79.

uzun soluklu olmamış, yakalandığı tifüs hastalığı yüzünden 14 Temmuz 1915'te, 41 yaşındayken hayatını kaybetmiştir.²²

Elizabeth Ussher'in 1915'te Van'a gelişi, Ermenilerin ikinci Van isyanını başlattıkları zamana rastlar. ABCFM'nin kayıtlarından anlaşıldığına göre hayatının hemen her döneminde yaptığı gibi Van'da kaldığı sürede de günlük tutan Ussher, bu dönem kayıtlarında Ermeni isyanına geniş yer vermiştir.²³ O, aynı dönemde zamanlarda evine göndermek üzere muhtelif zamanlarda mektuplar da yazmıştır. Büyük kısmını günlüğündeki kayıtları aktarmak suretiyle kaleme aldığı onun bu mektupları, gerek içerikleri ve gerekse Amerikan misyonerlerinin Ermeniler lehine yürüttüğü çalışmaları göstermesi açısından oldukça önemli vesikalardır. Çünkü bu mektupların kaynağı olan günlükler, misyonerlerin Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında propaganda amacıyla hazırlayarak ABCFM'nin üst kurullarına sundukları raporların ana kaynağını teşkil etmektedir. O yüzden bu çalışmada; Elizabeth Ussher'in 1915 Van isyanının cereyan ettiği dönemi kapsayan kayıtlarıyla oluşturduğu 23 Mayıs 1915 ve 30 Mayıs 1915 tarihli mektupları incelenmiştir. Van'daki Ermeni olaylarına dair oldukça dikkat çekici iddia ve ifadeler içeren Elizabeth Ussher'e ait mektupların, Osmanlı kayıtlarıyla birlikte değerlendirildiği bu çalışmayla, 1915 Van isyanı hakkında farklı bir boşluğun doldurulması amaçlanmıştır.

1. Elizabeth Ussher'in 23 Mayıs 1915 Tarihli Mektubu ve Van Ermeni İşyanı

Elizabeth Ussher, "8 Mayıs'ta Başlandı" ibaresini düştüğü bu mektubuna, 19 Nisan 1915 tarihi itibarıyla etraflarında kendilerine muhtaç binlerce insan olduğunu buna rağmen güvende olduklarını belirterek başlamıştır. Ardından 3 haftalık sürede geçen olayları birkaç kere yazmak istemesine rağmen yapamadığını bu yazdıklarını ise Van isyanı esnasında sözde korkunç olaylar yaşadıklarını iddia ettiği ve arkadaş olarak tanımlamaktan gurur duyduğu Ermeniler sayesinde gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Ussher, burada ayrıca; Osmanlı Devleti'nin²⁴ 6 ay önce Rusya'ya karşı savaş ilan etmesinin bir intihar olduğunu, savaşın en ağır yükünü cephe gerisindeki insanların çektiğini, binlerce kişinin açlık ve tifüs salgını nedeniyle hayatını kaybettiğini ve bu yüzden birçok kişinin askerlik vazifesinden firar etmesinin normal olduğunu da ifade etmiştir. Bunların akabinde ise bu savaşla birlikte Van Ermenileri arasında; Rus ordularının, Ermeniler üzerindeki Türk hâkimiyetine son vereceği şeklinde kuvvetli bir ümit hâsıl olduğunu belirterek henüz savaşın başındayken Ermenilerin Türkler karşısında alacağı tavrı ortaya koymuştur.²⁵

Gerçekten de I. Dünya Savaşı'nın başlamasını müteakiben Osmanlı Devleti için savaş tehlikesinin yaklaştığı günlerde bilhassa Doğu Anadolu'da meskûn bazı Ermeniler, Rus ordularının yaşadıkları yerleri işgal edip, üzerlerindeki Türk hâkimiyetine son verecekleri

²² Clarence D. Ussher-Grace H. Knapp, *An American Physician in Turkey, A Narrative of Adventures in Peace and in War*, The Riverside Press Cambridge 1917, p. 70-73; Grace Higley Knapp, *Mission at Van in Turkey in War Time*, Privately Press, 1916, p.12; Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p. 80-162; *The New York Times*, 3 November 1915.

²³ Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p. 128.

²⁴ Elizabeth Ussher, mektubunda "Turkey" tabirini kullanmıştır.

²⁵ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 1.

ümidıyla Türk ordusuna karşı savaşmak üzere Rus ordularına iltica etmişlerdir.²⁶ Bununla birlikte bir kısım Ermeniler ise çeteler teşkil ederek 1890'lı yıllardan itibaren giriştikleri terör ve isyan faaliyetlerini arttırmışlardır. Türk-Müslüman köylerindeki masum ve silahsız ahaliyi çeşitli mezalimlerle bir soykırıma tabi tutan Ermeni çeteleri, cephe gerisinde yürüttükleri bu tür faaliyetleriyle Türk birliklerini zor duruma düşürerek Rus ordusunun ilerleyişini hızlandırmayı amaçlamışlardır.²⁷ Ermeni çeteleri bu mezalimlerine Rus ordularının işgal ettiği yerlerde de devam etmişlerdir. Mesela; savaşın henüz başladığı 15 ve 16 Aralık 1914 tarihlerinde Van Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraflarda; Rusların işgaline düşen Saray kabasına bağlı köylerde Ermenilerin vahşi katliamlar gerçekleştirdiği belirtilmiş, yalnızca Mirgehi köyünde²⁸ 41'i erkek, 9'u kadın ve 5'i çocuk olmak üzere 55 kişinin katledildiği, evlerin de yakıldığı bilgisi verilmiştir. Yine bu telgraflarda Van Valisi Cevdet Bey tarafından Astuci²⁹ köyündeki birçok haneden Müslümanlara ait cenazeler çıkarıldığına ve büyük bir tezек yığını içinde yanmış Müslüman cesetleri bulunduğu dair bilgiler de verilmiştir.³⁰

Osmanlı kayıtlarındaki bu bilgilere rağmen Elizabeth Ussher, mektubunda Ermenilerden yana olan tavrına devamla Vali Cevdet Bey hakkında da çeşitli iddialarda bulunmuştur. Ussher, Enver Bey'in kayınbiraderi olan Cevdet Bey'in, Van'a atanır atanmaz ilk işinin Ermenileri cezalandırmak olduğunu fakat sergilediği dostane tavırlarla Ermeni liderlere karşı kendini barış yanlısı gibi gösterdiğini ve onların Ermenileri korumak için Kürtlere karşı verdikleri mücadeleyi destekler gibi görüldüğünü ileri sürmüştür. Hatta Cevdet Bey'in bu günlerde Ermeniler ile hükümet arasındaki çatışmaları sonlandırmak ve sükûneti sağlamak amacıyla Çatak'a giden adını vermediği iki Ermeni'yi maiyetleriyle birlikte öldürttüğünü de iddia etmiştir.³¹

²⁶ Ermenilerin sınırı geçerek Rus orduları içerisinde yer almalarıyla ilgili olarak 9 Ekim 1914 tarihinde Erzurum Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta; Vilâyet dâhilinden birçok Ermeni'nin Rusya'ya geçtikleri, bunların arasında asker firarilerinin de olduğu ve Ruslar tarafından teşkil edilecek çetelere kaydoldukları bildirilmiştir. Telgrafta ayrıca; Rusların tarafına geçen bu Ermenilerin Türk ordusu hakkında Ruslara bilgi aktardıkları da belirtilmiştir. Bk. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube Kalemî (DH. EUM.2.Şb)*, Dosya No. 68, Belge No. 24/2. Yine bu hususa dair Erzurum Valiliği'nden 4 Ekim 1914 ve 1 Kasım 1914 tarihlerinde yazılan telgraflar için bk. *BOA, Dâhiliye Şifre Kalemî (DH. ŞFR)*, Dosya No. 443, Belge No.26; *BOA, DH. ŞFR. 445/128*.

²⁷ 15 Aralık 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Van Valiliği'ne gönderilen bir telgrafta; Van'a bağlı Reşadiye ve Karçıkan telgraf hatlarının bazı yerlerde Ermeniler tarafından tahrip edildiği ile ilgili bilgi talebinde bulunulması bu durumun kanıtlarındandır. *BOA, DH. ŞFR, 48/7*. Bununla birlikte yine Van Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne 19/20 Aralık 1914 tarihinde yazılan başka bir telgraftaki; Reşadiye nahiyesine bağlı Pelli köyündeki karakol kumandanının Ermenilerce katledildiği ve Reşadiye ile Vastan arasındaki telgraf hatlarının tahrip edildiği şeklindeki ifadeler de bu durumun kanıtlarındandır. *BOA, DH. ŞFR, 454/105*.

²⁸ Bugünkü Özalp ilçesine bağlı Sarıköy'dür.

²⁹ Bugünkü Özalp ilçesine bağlı Tepedam köyüdür.

³⁰ *BOA, DH. ŞFR, 454/191-2; BOA, DH. ŞFR, 454/67*. Sarıköy ve Tepedam köylerinde Ermeniler tarafından katledilen Türk ve Müslümanlara ait bir isim listesi için bk. *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)*, Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH) Klasör No. 520, Dosya No. 2024, Fihrist No. 11/1-3.

³¹ *ABC FM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)"*, p. 2; Benzeri iddiaları Clarence D. Ussher'in kayıtlarında da görmek mümkündür. Bk. Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, p. 235-237.

Oysa gerçekler, Ussher'in bu iddialarından çok başkadır. Şöyle ki; Ekim ayı başlarında vekâleten Van Valiliği'ne atanan Cevdet Bey³², göreve başlar başlamaz Van ve çevresindeki mevcut durum hakkındaki tespitlerini şifre telgraflarla Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. 6 Kasım 1914 tarihli ilk telgrafında; Ermenilerin büyük bir ayaklanma hazırlığı içerisinde olduklarını, seferberlikten sonra Rusların yanında yer almalarının bunu kanıtladığını bildirmiştir.³³ 11 Kasım'da gönderdiği bir başka telgrafta ise; Rus ve Ermeni faaliyetlerinden dolayı incelemelerde bulunmak üzere Başkale taraflarına gittiğini, buralarda Ermeni ileri gelenleriyle görüştüğünü ve onlara Van'da vuku bulacak en ufak bir hâdisenin Anadolu'daki tüm Ermenilere zarar vereceğine dair telkinlerde bulunduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte Cevdet Bey, herhangi bir ayaklanmaya karşı gerekli tedbirlerin alınmaya başlandığını da kaydetmiştir.³⁴ Yine Cevdet Bey, 1 Aralık 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir diğer şifre telgrafta da; Ermeni ileri gelenleriyle görüştüğünü ve Ermeniler ile İslâm ahali arasında vuku bulacak bir hâdisenin Osmanlı topraklarındaki bütün Ermenileri etkileyeceği konusunda onlara nasihatlerde bulunduğunu bildirmiştir. Cevdet Bey bu telgrafında ayrıca; tüm bu telkinlere rağmen, Ermenilerin büyük bir hadise çıkaracaklarının belli olduğunu, bu yüzden endişe içerisinde bekleyen Müslüman aileleri Bitlis'e gönderme kararını aldığını da yazmıştır.³⁵

Görüldüğü üzere Elizabeth Ussher'in iddialarının aksine Cevdet Bey, Van Valiliği'ne başlar başlamaz büyük bir isyan hazırlığı içerisinde olmalarına rağmen Ermenileri cezalandırmak yerine onları ikna etmek suretiyle yollarından döndürmeye çalışmıştır. Kaldı ki; bu durumu Cevdet Bey'in olaylarla hakkında tahkikatta bulunmak üzere Gevaş civarında bulunduğu esnada Van Valiliği'ne vekâleten eden Şefik Bey de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafında; Cevdet Bey'in isteği doğrultusunda Ermeni çetelerine karşı yumuşak davranıldığını belirtmek suretiyle doğrulamıştır.³⁶

Ussher, aynı doğrultudaki ifadelerine devamla Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Van mebusu olan Arşak Vramyan'ın Osmanlı Hükümeti tarafından sebepsiz yere tutuklanarak İstanbul'a gönderildiğini ve bu hadisenin bölgedeki Ermeniler üzerinde derin tesir yarattığını belirtmiştir. Bu hususta ayrıca; bazı sözde Ermeni liderlerin, Vramyan'ın tutuklanmasından sonra kendi halklarını teskin ederek Cevdet Bey ile anlaşmaya çalıştıklarını, köylerdeki Ermenilere herhangi bir eylemde bulunmamaları yönünde emirler verdiklerini buna rağmen Cevdet Bey'in tüm Ermenileri büyük bir felakete maruz bırakmakta kararlı olduğunu ileri sürmüştür.³⁷

Elizabeth Ussher'in tüm bu iddialarına karşılık Vramyan'ın masum olmadığı ve sebepsiz yere tutuklanmasının söz konusu olmayacağı Osmanlı kayıtlarında sabittir. Taşnak Partisi'nin ideologlarından olan Vramyan³⁸, esasında Van vilâyeti ile çevresinde isyan

³² BOA, DH, ŞFR, 443/109; BOA, DH, ŞFR, 45/170.

³³ BOA, DH, ŞFR, 456/97.

³⁴ BOA, DH, ŞFR, 457/32/1-2.

³⁵ BOA, DH, ŞFR, 451/65/1-2.

³⁶ BOA, DH, ŞFR, 455/134/1-4.

³⁷ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 2.

³⁸ Arsen Avagyan, "İttihat ve Terakki Cemiyet ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler", (Çeviren: Ludmilla Deisenko), *Ermeniler İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, (Yayına Hazırlayan: Rober Koptaş), Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 98.

halindeki Ermeni çetelerinin yöneticisi³⁹ ve en büyük destekçisidir. Zararlı faaliyetlerine Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinden az önce başlamıştır. 3. Ordu Komutanlığı tarafından hazırlanan ve söz konusu tarihleri kapsayan bir raporda da belirtildiğine göre; Vramyan, henüz Osmanlı devleti savaşa iştirak etmeden önce Mebus Papasyan ile Erzurum'a giderek burada Kafkasya'dan gelen Taşnak murahasları ile büyük bir toplantı düzenlemiştir. İşgal edilecek Osmanlı topraklarında kurulması hayal edilen sözde bağımsız bir Ermenistan tesisine dair Ruslarla yapılan bir anlaşmanın da onaylandığı bu toplantıda; Vramyan'ın etkisiyle komitelere tebliğ edilmek üzere bazı kararlar alınmıştır. Bu kararlar şu şekildedir:

1- Savaş ilanına kadar sükûnet ve itaat muhafaza edilecek fakat bu süreçte Rusya'dan ve dâhilden silah temin edilecek.

2- Savaşın ilanımla birlikte Türk ordusundaki Ermeniler, silahlarıyla Rus ordusuna iltihak edecek.

3) Türk ordusu ilerlerse sükûnet bozulmayacak.

4) Türk ordusu geri çekilirse veya ilerleyemeyecek bir hâle gelirse, eldeki program çerçevesinde çeteler halinde derhal ordu gerisinde faaliyete geçilecek.

Vramyan, Büyük bir isyanın programı niteliğindeki bu kararların alındığı toplantıdan sonra Erzurum Valisi Tahsin Bey'e giderek bir teklifte bulunmuştur. Teklifinde Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş açması ve Osmanlı ordusunun Kafkasya'ya yönelmesi halinde tüm Ermenilerin Türk ordusunun yanında yer alması karşılığında Osmanlı Hükümeti'nin bağımsız Ermenistan teşkilini desteklemesini istemiştir.⁴⁰ Bunun üzerine Tahsin Bey, 10 Şubat 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek oldukça cesurane bulduğu Vramyan'ın teklifinden bahsetmiş ve izin verilmesi halinde onu tutuklamak istediğini belirtmiştir.⁴¹ Fakat Osmanlı Hükümeti tarafından Tahsin Bey'e bu izin verilmemiştir. Erzurum'dan serbestçe ayrılan Vramyan, arkadaşı Papasyan ile birlikte Muş'a giderek yukarıda bahsedilen kongre kararlarını buradaki Ermenilerine tebliğ etmiştir. Vramyan, Muş'taki faaliyetlerini tamamladıktan sonra da Papasyan'ı burada bırakıp Van'a dönmüştür.⁴²

Vramyan zararlı faaliyetlerini Van'da da sürdürmüş, 18 Şubat 1915 tarihinde Van Valisi Cevdet Bey'e Ermeni milleti adına bir muhtıra vermiştir. Ayrıllık taleplerle birlikte tehditkâr ifadeler içeren muhtırasında; son zamanlarda Türklerle Ermeniler arasında meydana gelen çatışmalarının en önemli sebebinin Ermenilerin elindeki silahların alınması olduğunu, bununla birlikte askerlik vazifesinden kaçan Ermenilerin firari olarak isimlendirilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Vramyan, Türk ordu birliklerinin Ermeni çetelerine karşı verdiği mücadeleyi de bir katliam olarak göstermeye çalıştığı muhtırasının son kısmında ise Türklerle Ermeniler arasındaki çatışmaların durması için bir takım şartlar ileri sürmüştür. Söz konusu bu şartları özetle şu şekildedir:

- Meclis-i Mebusan'da Ermenilerin nüfusları oranında temsil edilmesi
- Altı vilâyetteki memurların ve vilayet meclis üyelerinin yarısının Ermeni olması

³⁹ Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi (AAM) Yayınları, Ankara 2015, s. 493.

⁴⁰ ATASE, BDH, Kls: 528, Dos: 2061, Fih: 21/1-2.

⁴¹ BOA, DH, ŞFR, 461/2.

⁴² ATASE, BDH, Kls: 528, Dos: 2061, Fih: 21-2.

- Tüm Resmi dairelerde Ermenicenin de resmi dil olarak kabul edilmesi
- Ermeni okullarının diğer resmi okullarla aynı haklara sahip olması
- Ermenilerin maarif vergisinden muaf tutulmaları
- Ordudaki Ermeni askerlerinin miktarına göre subay yetiştirilmek üzere Ermenilerin de Harbiye Mektebi'ne alınmaları
- Ermenilerin mülkiyet haklarının korunması

Vramyan, muhtırasının sonunda da bu şartların yerine getirilmemesi halinde ortaya kötü sonuçlar çıkacağını belirterek Van Valiliği üzerinden Osmanlı Devleti'ni tehdit etmiştir.⁴³

Vramyan'ın tutuklanması ise bu muhtıradan sonra gündeme gelmiştir. Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından 21 Mart 1915 tarihinde Van Valiliği'ne gönderilen bir telgrafta; Vramyan'ın muhtelif vesilelerle Osmanlı Hükümeti'ne hakaret ifadeleri içeren telgraflar çektiği belirtilmiş, bu vesileyle Van'dan çıkarılarak Van, Erzurum ve Bitlis Valilerine verdiği muhtıralarla birlikte Erzurum'daki Divan-ı Harbe sevk edilmesi istenmiştir.⁴⁴ Fakat bu sırada Valilik makamına vekâlet eden Şefik Bey, Cevdet Bey'in talimatıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği cevabi yazısında şimdilik uygun olmayacağını belirterek Vramyan'ın tutuklanması işini ertelemiştir.⁴⁵ Diğer taraftan Cevdet Bey'in, 16 Nisan 1915 tarihinde Talat Bey'e gönderdiği bir telgrafında; Ermeni isyanlarını sonlandırmak ve sükûneti sağlamak adına Vramyan'ın Çatak'a gitmesine izin verildiğini belirtmesi de Elizabeth Ussher'in iddiasının aksine Dâhiliye Nezareti'nden gelen talebe rağmen Vramyan'ın, tutuklanmadığını göstermektedir. Ayrıca yine bu ifadesinden anlaşılacağı üzere Cevdet Bey, Vramyan'ı tutuklamak bir yana Ermeni olaylarının bitmesi adına onunla işbirliği yapmaya dahi çalışmıştır.⁴⁶

Vramyan hakkındaki bu iddialardan başka Elizabeth Ussher, mektubunda Taşnak komitecisi ve aynı zamanda bir çeteci olan İşhan ile ilgili bir iddiada da bulunarak onun da 17 Nisan 1915 tarihinde Van Valiliği tarafından düzenlenen bir suikastla öldürüldüğünü yazmıştır.⁴⁷ Fakat onun bu iddiası da gerçeklerden uzaktır.⁴⁸ Çünkü İşhan da II. Meşrutiyet'ten itibaren Van ve çevresinde terör eylemleri gerçekleştiren, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla eylemlerini şiddetlendirerek Çatak ve civarındaki köylerde Türk-Müslüman ahaliyi hedef alan katliamlar yapan bir Ermeni çete lideridir.⁴⁹ Ussher'in iddia ettiği gibi bir suikastla değil, Cevdet Bey'in 4 Mayıs 1915 tarihli bir raporunda belirttiği üzere Çataklı

⁴³ BOA, DH. ŞFR, 461/115/1-11.

⁴⁴ BOA, DH. ŞFR, 51/78.

⁴⁵ BOA, DH. ŞFR, 51/169.

⁴⁶ BOA, DH. ŞFR, 467/95.

⁴⁷ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 3.

⁴⁸ Elizabeth Ussher'in eşi Dr. Clarence Ussher de benzeri bir iddiada bulunarak İşhan'ın beraberindeki dört Ermeni ile birlikte çeteler ve Osmanlı Hükümet arasındaki çatışmaların durdurulması için arabuluculuk yapmak üzere Çatak'a giderken Van Valisi Cevdet Bey'in eliyle yolları üzerindeki bir köyde öldürüldüklerini yazmıştır. Bk. Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, s. 236-237.

⁴⁹ BOA, DH. ŞFR, 469/102/4; *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)*, (Hazırlayanlar: Ahmet Tetik-Melike Gürler-Çiğdem Aksu), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s.29, 137; Tuncay Öğün, "Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü*, Sayı: 462, Yıl: XXXIX (Ekim 2001), s. 462, 498.

Mihran ve Vanlı Vahan adlarındaki iki Ermeni çeteciyle birlikte Türk birliklerine açtıkları ateş sonucu çıkan bir çatışmada ölmüştür.⁵⁰

Mektubunun bundan sonraki kısmını günlüklerinden aktardığı ifadeler doğrultusunda 17 Nisan 1915 tarihinden itibaren gün gün yazmak suretiyle oluşturan Ussher, bu tarihte eşi Clarence Ussher'in, yine ABCFM misyonerlerinden olan Ernest Yarrow ile Vali Cevdet Bey'i ziyaretlerinden bahsetmiştir. Bu ziyaret esnasında Cevdet Bey'in onlara; ne pahasına olursa olsun isyanı bastırmaya kararlı olduğunu fakat Ermeni kadın ve çocuklarının herhangi bir zarar görmesini kesinlikle istemediğini belirten ifadeler kullandığını yazmıştır. Ussher, görüşme esnasında eşi Clarence'nin tesislerini mültecilere açabileceklerini söylediğinde ise Cevdet Bey'in; kendilerine sığınacak mültecilerin güvenliğini sağlamak için 50 kişilik bir jandarma müfrezesi gönderme teklifinde bulunduğunu fakat bu teklifin kabul edilmesine "devrimci" tabiriyle adlandırdığı Ermeni çetecilerin engel olduklarını kaydetmiştir.⁵¹

Bununla birlikte Elizabeth Ussher, yine 17 Nisan akşamı kapılarını açtıkları Ermeni sığınmacıların kiliseden başlayan uzun kuyruklar halinde ABCFM tesislerine gelmeye başladıklarını belirtmiştir. Erkekler, kadınlar ve çocuklardan oluşan grupların taşınabilir eşyalarını da yanlarında getirdiklerini kaydeden Ussher, zenginlerin nakil işi için hamal tuttuklarını, aralarında un ve buğday gibi gıda maddeleri de bulunan eşyaların okul binalarının bodrumlarına konulduğunu, sığınmacıların ise üst katlardaki odalara yerleştirildiğini yazmıştır. Bu hareketliliğin 19 Nisan 1915 günü de devam ettiğini belirten Ussher, sonunda 70 kişilik bir otele sahip olduklarını, tavan arası dâhil her tarafın dolduğunu ve istasyon personelinin, kalabalık olmalarına rağmen Ermeni sığınmacıları misafir etmekten mutlu olduklarını da ifadelerine eklemiştir.⁵²

Elizabeth Ussher, 17 Nisan günü için ayrıca; Türk birlikleri ile Ermeniler arasındaki çatışmalardan seken kurşunların tesislerine isabet ettiğinden bahsederek bunlardan korunmak için oturdukları yerlerin pencerelerine un torbaları ve üç katlı battaniyeler koyduklarını kaydetmiştir. Ussher, aldıkları bu tedbirlere rağmen tavanda ve duvarlarda birçok kurşun deliğinin olduğunu ayrıca dört adet topun da oturma odalarına kadar girdiğini belirtmiştir. Bununla birlikte binanın muhtelif yerlerine düşen kurşunlardan dolayı 1 kişinin öldüğünü, 9-10 kişinin de yaralandığını belirten Ussher, ifadelerinin devamında ise patlamamış bir top mermisinin binadan içeri girdikten sonra o an çalışma odasının önünde duran belediye başkanının karısının ayağına düştüğünü, fakat hiçbir şey olmadığını da yazmıştır. Sığınmacılara yer açmak için misyondaki kilise ve okul sralarının çıkarıldığını, koridor, salon ve bodrum gibi yerlerin dahi dolduğundan bahseden Ussher,⁵³ bunlara ilaveten 50 yataklı misyon hastanesinde 140 kişinin tedavi gördüğünü, hasta ve sığınmacıların bir çoğunun hastanenin mutfak, yemek salonunu ve resepsiyon bölümleri ile koğu zeminlerinde

⁵⁰ BOA, DH. ŞFR, 469/102/4. Önce Vramyan'ın sonrasında da İşhan'ın ölümünün ardından Aram Manukyan, bölgedeki en kıdemli Taşnak komitecisi olduğu için Ermenilerin lideri olmuştur. Anahide Ter Minassian, "Van 1915", *Armenian Van/Vasputakan*, (Edited by Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa 2000, p. 226-230.

⁵¹ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 3. Elizabeth Ussher'in eşi Dr. Clarence D. Ussher, Cevdet Bey'in 50 jandarma gönderme teklifini kendilerinin kabul etmediğini yazmıştır. Bk. Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, p. 239-242.

⁵² ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 3.

⁵³ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 4.

yattıklarını da kaydetmiştir. Van'daki ABCFM tesislerinde en az 5.000 sığınmacının bulunduğunu belirten Elizabeth Ussher, bu konuyla ilgili olarak ayrıca şunları aktarmıştır:

"...Hasta ve yaralılara bakmak ve onları biraz olsun neşelendirmek için elimizden gelen her şeyi yapıyoruz. Ermeniler, mülteci kampımızdakilere her aşamada önemli destekler sağlıyorlar. Biri evlerini terk edenlerin konutlarıyla ilgileniyor, diğeri ekmeğe ihtiyacı olanları tespit ediyor, bir başkası ise, hasta ve tedaviye ihtiyacı olanları tespit ederek doktora bildiriyor... Bununla birlikte bazıları ise sığınmacılar için mağazalardan yiyecek talep ediyor, yemek pişirip dağıtıyor ve binaları temizliyor... Geriye kalanlardan eli ayağı tutanların birçoğu, barikatlı evlerinde veya buldukları mevzilerde silahlı mücadele veriyor, siperler kazıyor veya mühimmat üretiyorlar. Ermeniler barut, dinamit ve mermi yapımında harika bir ustalık sergilediler. Bombalama işinde kullanmak üzere bir havan topu yaptılar ve şimdi Türklerde olup, kendilerinde olmayan top mermilerini üretmek için çalışıyorlar. Geçen hafta mermi fabrikasını ziyaret ettim. Bakır disklerin kesilerek cilalı bir mermiye dönüştürülmesini görmek son derece ilginçti. Her şey el yapımıydı. Günde ancak iki ila üç bin mermi üretiliyordu. Savaş mühimmatlarıyla bu kadar çok ilgilenebileceğimi veya devrimcilerin kazanmasını bu kadar tutkulu bir biçimde umut edebileceğimi asla hayal etmemiştim... Ermenilerin ileriye dönük attığı her adımdan sonra seviniyor ve onlara sürekli bir yardımın gelmesi için dua ediyoruz..."⁵⁴

Görüldüğü üzere Ermeniler, isyanlarında kullanmak üzere silah ve mühimmat üretimi için Van'da atölyeler tesis etmişlerdir. Ussher de dâhil ABCFM misyonerleri ise onların bu yoldaki en büyük destekçileri olmuştur. Elllerinden gelen yardımla birlikte başarılı olmaları için onlara dua dahi etmişlerdir.

Elizabeth Ussher, bu ifadelerinin ardından Ermenilerin bu sefer kararlı olduklarını ve büyük bir zafer elde edeceklerini, Türklerin ise bunun sonuçlarına katlanmak zorunda olduklarını, şehirdeki Ermenilerin Rusları beklediğini, fakat güçlü bir direnişin olabilmesi ihtimaline karşılık köylerdeki durumun şehirdekinden farklı olacağını kaydetmiştir. Ussher, ardından söz konusu köylerde Ermenilerin toplu ve sistematik bir şekilde katledildiğini ve açlığın ileri boyutlara ulaştığını ileri sürmüştür. Onun propaganda amacıyla ortaya attığı gerçek dışı iddiaları bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Osmanlı Hükümeti'nin Van'ın bütün köylerini yok edip, şehirdeki isyancıları bastırmak için iyi bir plan hazırladığını, bu bağlamda birçok ücre köyün yakıldığını, bunların sakinlerinin ya öldürüldüğünü ya da sürgün edildiğini ve kendilerine sığınan Ermenilerin de sözde bu zulümlerden kurtulanlar olduğunu yazmıştır. Ussher burada ayrıca; ABCFM'ye ait binalar olduğu için Ermeni sözde Türklerin zulmünden kaçan sığınmacıların artık çetelerin kontrolündeki evlere yerleştirildiğini ve köylerinden ayrılıp gelmek suretiyle Bağlar mahallesinde toplanmış aç, açıkta, yalınayak, hasta ve perişan vaziyette en az 10.000 Ermeni'nin mevcut olduğunu iddia etmiştir. Elizabeth Ussher, asılsız iddialarını daha da ileriye götürerek bu Ermenilerin bir kısmının Cevdet Bey'in teşvikleriyle Kürt aşiretlerinin mezalimine maruz kaldığını dahi yazmıştır.⁵⁵ Hâlbuki

⁵⁴ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 5.

⁵⁵ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 6.

Cevdet Bey'in bu tarihlerde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir raporda; Bağlar mahallesindeki yaklaşık 10.000 Ermeni'nin, isyan halindeki çeteciler olduğu ve bunların Van kalesini kuşattığını bildirmesi Ussher'in iddialarının gerçeği yansıtmadığını göstermektedir.⁵⁶ Dolayısıyla buradan da, Elizabeth Ussher'in, durumu tersine çevirerek aktardığı anlaşılmalıdır.

Ermeni çetelerinin Türk-Müslüman ahaliye yaptığı katliamlardan ve onların maruz kaldıkları trajediden hiç bahsetmeyen Elizabeth Ussher, mektubunun bu kısmında yine asılsız iddialar kapsamında değerlendirilebilecek şu ifadelerle yer vermiştir:

"...Bir sabah Türk mermilerinden kurtulan kırk kadın ve çocuk hastanemize getirildi. Küçükler, kaçarken öldürülen anneleri için ağlıyorlar, anneler ise terk etmek zorunda kaldıkları çocukları için yas tutuyorlardı. Yetim kızlarımızdan bazıları bize, bir çocuğu terk ettikleri için Tanrının onları bağışlayıp bağışlamayacağını soruyor... Şimdi bahçemizde güneşin altında oturan iki kimsesiz çocuk var... Bu sabah bahçemizin kapısının yakınında, açlık ve soğuk nedeniyle ağlarken bulundular. Beş ya da altı yaşındaki bir kız çocuğu olan büyüğü, iki yaşındaki erkek kardeşini dün sabah Türkler yakmadan önce iki bin köylünün sığındığı Varak Manastırı'ndan buraya kadar sırtında taşımıştı. Diğer iki kardeşlerini getirmek için anneleri onları terk etmişti... Geceyi ovada yalnız geçirdiler ve neden donmadıklarını bilemiyorum. Çünkü bebeğin üzerinde kesinlikle hiçbir şey yoktu ama kısa, yırtık pırtık bir pamuklu gömlek vardı ve gece çok soğuktu. Elleri ve ayakları kabardı ve ağrıyordu. O kadar açtılar ki banyo ve sıcak bir kahvaltı yapana ve onları rahatlatmak için temiz kıyafetler alana kadar onlardan hiç haber alamadık..."⁵⁷

Ussher'in savaşta yaşanması muhtemel sayılabilecek bu olayı aktarırken bile Ermenilerden yana bir tavır sergilediği açıkça görülmektedir. Çünkü savaşın sebep olduğu/olacağı bu tür trajedileri sadece Ermeni çocuk ve kadınları üzerinden anlatmış fakat aynı coğrafyada, aynı savaşın acılarını daha büyük bir yokluk içinde yaşayan Türk-Müslüman kadın ve çocuklarının dramına değinmemiştir. Kaldı ki, Ermenilerin, onlara kucak açan kendileri gibi zengin Hristiyan hamileri varken Türk-Müslüman ahalinin başta iâşe ve barınma olmak üzere temel ihtiyaçlarını dahi karşılayabilecek bir destekleri yoktu. Savaşın çetin şartlarında yaşadıkları yerlerden göç etmek zorunda kalan ya da buna zorlanan yüzbinlerce Türk-Müslüman kendi yoksulluklarıyla baş başa bir mücadele vermişlerdi.⁵⁸

Fakat bu konulara da değinmek bir tarafa yanlı ve abartılı tavrına devamlı; Türklerin sözde zulmünden kaçan Ermeni sığınmacıların 10.000 kişiyi bulduğunu yeniden belirten Elizabeth Ussher, yakında iâşe sıkıntısı yaşanacağını bu yüzden Ermeni komitelerinin yaşlıları, kadınları ve küçük çocukları, geri gönderme kararı aldığı kaydetmiştir. Ardından

⁵⁶ McCarthy et al, *Armenian Rebellion at Van*, p. 206.

⁵⁷ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 7.

⁵⁸ I. Dünya Savaşı'nda Türk-Müslüman ahalinin göçü ve maruz kaldığı diğer sıkıntılar hakkında bk. İbrahim Ethem Atnur, "Zihinlerde Yaşatılan Göç", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2003, s. 53-63; Süleyman Tekir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: XVI/32 (2016-Bahar), s. 43-65.

yeni bir trajik hikâye aktarma çabası içerisine girerek yine sözde Türklerin zulmünden dolayı çocuklarını terk eden bir Ermeni babadan bahsetmiştir. Hakkında hiçbir bilgi vermediği bu babanın kendisine çocuklarının Türkler tarafından öldürülmüş olabileceği için endişeli olduğunu yazmıştır. Ussher, sonrasında ise bu hikâyeden hareketle mektubunun başında Ermeni kadın ve çocuklarının zarar görmemesi konusunda hassasiyete sahip olduğunu belirttiği Cevdet Bey'i karalayan ifadelerle yer vermiştir. Ayrıca yine mektubunun başında bizzat kendisinin belirttiği Ermenilerin Türk ordusuna katılmayı reddettikleri gerçeğini göz ardı ederek Türk ordusuna katılan Ermenilerden bir daha haber alınmadığı iddiasını ortaya atmıştır. Ussher, ardından da; “*belki de günlüğümden notlar verirsem, son üç hafta ile ilgili daha fazla fikre sahip olacaksınız*” şeklindeki ifadelerle 19 Nisan 1915 tarihinden başlayarak günlüğündeki notlarını mektubuna aktarmaya başlamıştır.⁵⁹

Elizabeth Ussher, mektubunun bu kısmında ilk olarak Van'daki Türklerle Ermeniler arasındaki sürtüşmelerin 19 Nisan'da başladığını belirtmiş, sonra Havasor⁶⁰'daki olaylar esnasında Maşakdağ civarındaki ABCFM'ye, ait bir okulun yakıldığını ve bunun üzerine Clarence Ussher'in Harput'taki ABD konsolosunu ve İstanbul'daki Büyükelçiyi bilgilendirdiğini kaydetmiştir.⁶¹ Elizabeth Ussher'in bu kayıtlarını kısmen de olsa 19 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir raporunda Van Valisi Cevdet Bey de doğrulamaktadır. Söz konusu raporunda Cevdet Bey; Havasor nahiyesi dâhilinde isyan başlatan Ermeni köylerinden dördünün müfrezelerce muhasara olduğunu, çıkan çatışmalar esnasında buraların top ateşiyle tahrip edildiğini, Gevaş kazası, vilayet merkezi ve Havasor nahiyesi arasında kalan Atalan⁶² ve Gersi⁶³ köylerinde toplanmış 600 kişilik bir Ermeni çetesiyile müfrezeler arasında şiddetli müsademeler yaşandığını bildirmiştir. Cevdet Bey raporunda ayrıca; Çatak merkezi ile Çatak-Gevaş arasındaki bazı yerlerde Ermeni çeteleriyle Türk müfrezeleri arasındaki müsaadelerin devam ettiğini ve Gevaş ile vilayet merkezi arasındaki telgraf hatlarının Ermenilerce tahrip edildiğini de belirtmiştir.⁶⁴

Bu konuda Erzurum vilayetine de bilgi verilmiş olmalı ki, Erzurum Valisi Tahsin Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 19 Nisan 1915 tarihli bir şifre telgrafında; benzer hususlara değinerek Cevdet Bey'den aldığı malumata göre Ermenilerin Van'ın bazı yerlerinde zararlı faaliyetlerde bulduklarını ve bunun da genel bir Ermeni isyanının başlangıcı olduğunu bildirmiştir. Tahsin Bey telgrafının devamında ise Erzurum'dan Van'a silah gönderdiğini, bu hususla ilgili olarak temasa geçtiği 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa'nın da yardım vaadinde bulunduğunu yazmıştır. Ayrıca Van'a göndermek üzere bir jandarma taburu hazırladığını belirten Tahsin Bey, Bitlis Valisi'ne de bir telgraf yazarak isyanın merkezi olan Çatak'a kuvvet göndermesini istemiştir.⁶⁵ Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere hazırlıklarını önceden tamamlayan Van Ermenileri, büyük isyanlarını 19 Nisan 1915'te Havasor ve Gevaş kazalarına bağlı köylerde başlatmışlardır.

⁵⁹ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, “*From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)*”, p. 8.

⁶⁰ Van şehir merkezinin 22 km güneyindeki Gürpınar ilçesidir.

⁶¹ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, “*From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)*”, p. 8; Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p. 127.

⁶² Gevaş'a bağlı olup günümüzde de aynı adı taşıyan mahalledir.

⁶³ Gevaş'a bağlı olup günümüzdeki Abalı mahallesidir.

⁶⁴ BOA, DH. ŞFR, 468/21/1-2.

⁶⁵ BOA, DH. ŞFR, 468/24/1-2.

Elizabeth Ussher, mektubunun 20 Nisan 1915 günü için kaydettikleri kısmında Van'da başlayan Ermeni olaylarının, Türklerin bazı köylerde Ermeni kadınlarına saldırdığı için başladığını iddia etmiştir. Bu bağlamda Ussher, olayların sözde Türklerin tasallutundan kurtulmak için Alman konsolosluğuna sığınmaya çalışan yetim bir Ermeni kızını korumak isteyen Ermenilerin, Türklere açtıkları ateş sonucu başladığını, Van'daki Alman konsolosluğu önünde meydana gelen bu olaya, konsolosluk çalışanlarının da şahitlik ettiğini yazmıştır.⁶⁶ Burada bu büyük isyanı, Ermenilerin canlarını korumak için verdikleri haklı bir mücadele olarak değerlendiren Elizabeth Ussher, tüm kalpleriyle onları desteklediklerini belirtmiştir. Ardından tarafsızlık politikaları gereğince silahlı kişilerin binalarına girmesinin yasak olmasına rağmen eşi Dr. Clarence'in çatışmalarda yaralanan Ermenileri kendi sağlık merkezinde tedavi ettiğini yazmıştır. Ussher, bu ifadeleriyle tarafsızlık ilkelerinin Hristiyan Ermeniler lehine geçerli olmadığını da dolaylı olarak belirtmiştir. Ussher, mektubunun bu kısmında ayrıca; Türklerin açtıkları ateş sebebiyle gecenin geç saatlerine kadar yakınlarına sağanak halinde mermi yağdığını fakat garip bir şekilde herhangi bir hasarın veya can kaybının meydana gelmediğini bununla birlikte birçok Ermeni evinin de yandığını yazmıştır.⁶⁷

Ermeni çetecileri “devrimci” olarak tanımlayan Elizabeth Ussher'in Türkleri suçlu gösterme gayretine rağmen Vali Cevdet Bey, 20 Nisan 1915 tarihinde 3. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği bir raporunda Van'daki Türk-Ermeni çatışmalarının gerçekte nasıl başladığı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Cevdet Bey raporunda; çatışmaların Ermeni çetecilerinin şehrin Ermeni mahallesine yakın yerlerindeki Türk mevzi ve evlerine ateş açmasıyla başladığını, gecenin geç saatlerine kadar devam eden bu çatışmalarda Akkilise Manastırı ile Atalan ve Piltinis⁶⁸ köylerinde toplanan Ermeni çeteleriyle mücadele edildiğini bildirmiştir. Cevdet Bey, raporunun sonunda ise Ermeni çeteciler tarafından tahrip edilen Gevaş-Van, Başkale-Havasar-Reşadiye telgraf hatlarının onarımına başladığını kaydetmiştir.⁶⁹ Diğer taraftan Cevdet Bey, 20 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği başka bir raporunda ise; şehirde müsademelerin şiddetli bir şekilde devam ettiğini, hemen tamamı asker kaçağı olan Ermeni isyancıların Gevaş-Bitlis hattından başka tüm telgraf hatlarını tahrip ettiklerini ve genel bir isyan halinde olduklarını belirtmiştir. Cevdet Bey raporunda ayrıca; Havasar'daki Türk müfrezesinin şehir merkeziyle Havasar ve Gevaş arasındaki köylerde toplanan Ermeni çetecilerle müsademe ettiğini buradaki vazifesi bittikten sonra da vakit kaybetmeksizin şehrin savunmasına yardım için merkeze geleceklerini bildirmiştir.⁷⁰

⁶⁶ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, “From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)”, p. 9; Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p.127-128. Van'daki diğer misyonerlerden Elizabeth Ussher'in eşi Clarence D. Ussher ve Grace Kanapp da aynı iddiada bulunmuşlardır. Bk. Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, p. 247; Knapp, *Mission at Van in Turkey in War Time*, p. 35.

⁶⁷ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, “From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)”, p. 10; Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p.128.

⁶⁸ Günümüzde Gevaş ilçesine bağlı Aladüz köyüdür.

⁶⁹ ATASE, BDH, Kls: 525, Dos: 2050, Fih: 4; McCarthy et al, *Armenian Rebellion at Van*, p. 201.

⁷⁰ BOA, DH. ŞFR, 468/35; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt 1, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993, s. 591-592.

Cevdet Bey, yine 20 Nisan 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği diğer bir raporunda ise; ilk olarak Erçek'ten⁷¹ geçen bir müfrezenin civardaki iki Ermeni köyünde toplanmış çeteler tarafından taarruza uğradığı, çıkan şiddetli çatışmada çetecilerden bir kısmının etkisiz hale getirildiğini fakat 18 askerin şehit düştüğünü, 24 askerin de yaralandığını kaydetmiştir. Cevdet Bey, raporunun devamında ise Gevaş ile Havasor arasındaki Atalan ve Piltinis köylerindeki Ermeni çeteleriyle müsademelerin devam ettiğini, telgraf hatlarının kesilmesinden dolayı neticeye dair henüz haber alınmadığını fakat yakınlardaki köylerden alınan bilgilere göre Piltinis'in top ateşiyle tahrip edildiğini yazmıştır. Şehre hâkim yüksek bir mevkidenden yapılan gözlem neticesinde Ermeni mahallelerinde çok sayıda silahlı çetecinin görüldüğünü de raporuna ekleyen Cevdet Bey, son olarak da civar köylerdeki isyancıların şehrin kuzey doğusundaki yerler ile Ereğ Dağı'nda toplandıklarına dair bilgi edinilmesi üzerine gerekli tedbirlerin alındığını kaydetmiştir.⁷² Tüm bu raporlardan da anlaşıldığı üzere Ermenilerin Van'da başlattıkları isyan, ABCFM Misyoneri Elizabeth Ussher'in ima ve iddia ettiği gibi masumane bir nefsi müdafaa hareketinin çok ötesinde hazırlıkları önceden yapılmış ve sistemli bir şekilde başlatılmış büyük bir isyandır.

Ussher, yine Osmanlı kayıtlarının aksine mektubunda 21 Nisan günü için yazdıklarında da olayları tersine çevirmeye çalışmış, Van'ın batısındaki Ermeni köylerinin Türkler tarafından yakıldığını, erkeklerin vurulduğunu, kadın ve çocuklara zulmedildiğini yazmıştır. Diğer birçok iddiası gibi bunu da kaynağı belli olmayan bir duyuma dayandıran Ussher, aynı şekilde Artamed⁷³ köyünde bir Ermeni bekçinin öldürüldüğüne, karısının da elinin kesildiğine dair bir duyum aldığını kaydetmiştir. Olayların yeri, zamanı veya tanıkları hakkında çoğunlukla bilgi vermeyen Elizabeth Ussher, aynı şekilde yaklaşık iki haftadan beri etrafı duvarlarla çevrili şehirde kendilerini savunan ve sayıları 100'ü bulan bir Ermeni grubundan haber alınmadığını belirtmiş fakat yine olayın nerede yaşandığı hakkında bir malumat vermemiştir.⁷⁴ Bununla birlikte Elizabeth Ussher'in mektubunun bu kısmında Van'ın muhtelif yerlerindeki yangınları Ermenilerin çıkardığını, ayrıca şehirdeki postane binasını, telgrafhaneleri, cephaneye ve işe deposu olarak kullanılan Osmanlı Bankasını yakanların da Ermeniler olduğunu belirtmesi oldukça ilginç bir itirafıdır. Bununla birlikte Ermenilerin bir camiye el koyarak her gece minaresinden tuttıkları ışıkla Bağlar mahallesindeki çetecilerle haberleştiklerini ve 200 kişinin daha katılması halinde Ermenilerin kaleyi ve içindeki cephaneliği ele geçirebileceklerini yazması da dikkat çekici bir başka itirafıdır.⁷⁵ Elizabeth Ussher'in oldukça şaşkıncu bir şekilde böylesi itiraflarda bulunmasının Ermenilerin Van'daki isyanını bir meşru müdafaa olarak görmesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Elizabeth Ussher, yine 21 Nisan gününe dair yazdıklarında başka itiraflara da yer vermiştir. Ussher bu bağlamda; Ermeni çetelerinin kendilerine vaat edilen yardımın gelişini hızlandırmak için Ruslara sürekli casus gönderdiklerini, Amerikan misyonerleri olarak

⁷¹ Günümüzde Van'ın İpekyolu ilçesine bağlı bir mahalledir.

⁷² BOA, DH. ŞFR, 468/37/1-2.

⁷³ Van'ın Edremit ilçesidir.

⁷⁴ Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p. 130.

⁷⁵ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 10; Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p. 129-130. Ermeniler tarafından Postahane/Telgrafhane, Osmanlı Bankası, Tekel İdaresi ve Genel Borçlar İdaresi binalarının yakılmasının savunma planları gereği olduğu ileri sürülmüştür. McCartyh et al, *The Armenian at Van*, p. 205.

kendilerinin de Ruslara üç mesaj ilettiklerini yazmıştır. Ardından vicdanını rahatlatmak için olsa gerek ülkenin düşmanına bilgi vermenin doğru olmadığını fakat kendi hükümetlerine de haber verme zorunluluklarının olduğunu belirterek söz konusu eylemlerini meşru gösterme kaygısıyla casusla gönderdikleri mesajın başına “*Amerikalı veya Herhangi Bir Yabancı Konsolosa*” başlığını koyduklarını belirtmiştir. Ussher; kendisinin ve misyoner Yarrow’un imzasıyla Amerikan makamlarına gönderdikleri bu mesajların birinde; Türk yetkililerin, kendilerini Van’daki Amerikan binalarını bombalamakla tehdit ettiğini haber verdiklerini yazmıştır.⁷⁶ Oysaki Ussher’in mektubunun Vali Cevdet Bey ile eşi Clarence arasındaki görüşmeyi aktardığı kısımda yazdıkları dikkate alındığında bunun gerçeği yansıtmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Mektubunun bu bölümünde yine casusluk hadisesi ile ilgili bir takım açıklamalarda da bulunan Elizabeth Ussher, Amerikan Hükümeti’nin Ermeni meselesinde de tamamen kendi çıkarları doğrultusunda politikalar izlediğini, dolayısıyla Ermenilerle ilgili bir mesajın Türk makamlarının eline geçmesi halinde Osmanlı Hükümeti’nin ülkedeki Amerikan vatandaşlarına ve kurumlarına karşı farklı bir yaklaşım sergileyebileceğini belirtmiştir.⁷⁷ Onun bu ifadelerden de Amerikan Hükümeti’nin bu dönemde henüz Osmanlı Hükümeti’yle derin bir anlaşmazlığa düşmediğinin bir göstergesidir.

Elizabeth Ussher’in mektubunda 21 Nisan günü için aktardığı hadiselerden bazılarını Osmanlı kayıtlarında da rastlanmaktadır. Nitekim Cevdet Bey, 21 Nisan 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği bir raporda; Ermenilerin açtığı ateşin sabaha kadar şehrin her yerinde devam ettiğini ve aynı gece Sur ile Kaledibi mahallelerinde bir araya gelen yüzlerce Ermeni’nin kaleye saldırdıklarını bildirmiştir. Cevdet Bey, raporunda ayrıca; toplarla karşılık verilmesine rağmen Ermenilerin, kaledeki Türk birliklerine büyük zayıat verdiklerini, Türklere ait bazı evlerle birlikte Düyûn-ı Umumiye, Postahane, Reji (Tekel) ve Bank-ı Osmani binalarını yaktıklarını, Bağlar mahallesindeki Türk-Müslüman ahalinin evlerine saldıran çetecilere karşı verilen mücadelenin de devam ettiğini yazmıştır.⁷⁸ Cevdet Bey, yine aynı tarihte Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği bir başka raporda ise; şehir merkezinde Ermeni çeteleriyle yapılan müsademelerin devam ettiğini, çatışmalarda 20 askerin şehit düştüğünü, birçok askerin de yaralandığını bildirmiştir. Vali Bey, raporunun sonunda ise; Timar-Muradiye hattındaki Körzüt⁷⁹ köyünde toplanan 200 kadar Ermeni çetecisinin, Muradiye kaymakamlığına bağlı müfrezelerde etkisiz hale getirildiğini, Erçek nahiyesine bağlı köylere saldıran çetelerle Muradiye ve Saray nahiyelerinden gelen müfrezeler arasında şiddetli muharebeler yaşandığını fakat telgraf hatlarının tahrip edilmesinden dolayı sonucun öğrenilemediğini belirtmiştir.⁸⁰

Bayan Ussher, mektubunun 22 Nisan 1915 tarihindeki kısmında yeni bir iddiada daha bulunarak Türk birliklerinin, Artamed’teki İngiliz konsolosluğunu yaktığını ve köyde

⁷⁶ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, “From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)”, p. 11; Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p. 130-131.

⁷⁷ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, “From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)”, p. 11.

⁷⁸ BOA, DH. ŞFR, 468/55/1-2. Ermeni çetelerinin taarruzu esnasında kaleye sığınmış Van’ın yerli ahalisinden binlerce Türk-Müslüman vardı. Bk. McCartyh et al, *The Armenian at Van*, p. 205, 214.

⁷⁹ Muradiye ilçesine bağlı Uluşar mahallesidir.

⁸⁰ BOA, DH. ŞFR, 468/67/1-2.

yaşayan 150 Ermeni'yi öldürdüklerini kaydetmiştir.⁸¹ Fakat o tarihlerde 3. Ordu Komutanlığı tarafından hazırlanan ve tüm bu olayların kaydedildiği 5 Mayıs 1915 tarihli bir raporda; İngiliz konsolosluğunu Ermenilerin yaktığı, hatta burayı korumakla görevli bir askeri de şehit ettikleri belirtilmiştir.⁸² Diğer taraftan Cevdet Bey de 22 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği bir raporunda; şehir merkezi ve civar köylerden gelen 700 kişilik bir Ermeni çetecisinin kaleye saldırdığını, kendisinin de kaleye gitmesine rağmen, Ermenilerin evlerinde yaptıkları siperlerden üzerlerine ateş açtıklarını, birçok haneyi ve işyerini ateşe verdiklerini bildirmiştir. Cevdet Bey, raporunda özellikle evlerinde yaptıkları siperlerden ateş açtıkları için Ermeni çetelerine karşı başarılı mücadeleler verilemediğini de belirtmiştir.⁸³ Osmanlı kayıtlarında yer alan bu bilgiler üzerinden bakıldığında Elizabeth Ussher'in 22 Nisan günü için yazdıklarının da gerçek olayların tersine çevrildiği iddialar olduğu ortaya çıkmaktadır.

23 Nisan günü için Ermeni çetecilerinin büyük bir kışlayı yaktığını, bu esnada orada bulunan askerlerin kışlanın yanındaki bahçeye açılan bir tünelden kaçtıklarını ve şehrin çeşitli yerlerinde yangınlar çıktığını yazan Elizabeth Ussher,⁸⁴ 24 Nisan 1915'te ise askeri birliklerin köylere gönderilmesinden ötürü günün sessiz geçtiğini kaydetmiştir. Ussher ayrıca Cevdet Bey'in Amerikan misyonu etrafından Türk birliklerine karşı herhangi bir ateş açılması halinde burayı bombalayacağını kendilerine bildirdiğini, bu sebeple böyle bir durumda hızlı hareket edebilmek için eşyalarını toplamaya başladığını da yazmıştır.⁸⁵ Ussher'in eşyalarını toplamaya başladığını belirtmesi, Ermeni çetelerinin Amerikan misyon binasından veya etrafındaki yerlerden Türk birliklerine ateş açtığı bilgisinin doğru olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte Osmanlı kayıtları 24 Nisan günü meydana gelen hadiselerin Ussher'in yazdıklarından biraz daha farklı geliştiğini göstermektedir. Şöyle ki; Cevdet Bey, Dâhiliye Nezâreti'ne sunduğu 24 Nisan 1915 tarihli bir raporunda; şehrin yukarı ve iç kesimlerinde müsademelerin devam ettiğini, Türk-Müslüman ahaliye ait birkaç hanenin Ermeniler tarafından yakıldığını ve çetelerle mücadele etmek üzere Başkale istikametinden 80 kişilik bir takviye birliğin akşamüstü Van'a geldiğini bildirmiştir. Cevdet Bey raporunda ayrıca; Mahmudiye⁸⁶ Kaymakamının, maiyetindeki kuvvetle Erçek civarındaki Türk köylerine saldıran Ermeni çetelerini püskürterek Van'a yaklaştığını, Tımar'dan gelen Muradiye Kaymakamı Ziya Bey'in de Tasmalı gediği isimli mevkiide Ermenilerin saldırısına uğradığını yazmıştır.⁸⁷ Cevdet Bey, 24 Nisan günü Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği diğer bir raporunda

⁸¹ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 11. John Otis Barrows, Elizabeth Ussher'in kendi günlüklerinden hayatını anlattığı eserinde öldürüldüğü iddia edilen Ermenilerin 50 kişi olduğunu yazmaktadır. Bk. Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p. 131.

⁸² ATASE, BDH, Kls: 528, Dos: 2061, Fih:3-4.

⁸³ BOA, DH, ŞFR, 468/76/1-2; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, 593.

⁸⁴ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 11; Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p. 131. Bu kışla, Hamit Ağa Kışlası'dır. Ermeni çeteleri tarafından yakıldığını Clarence Ussher ve Grace H. Knapp da yazmıştır. Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, p. 254.

⁸⁵ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 12; Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p. 131.

⁸⁶ Günümüzdeki Hoşap adını taşıyan yerleşim yeridir.

⁸⁷ BOA, DH, ŞFR, 468/91/1-2.

ise Van'daki Ermeni isyanının tüm hızıyla devam ettiğini şehrin muhtelif yerlerinde Türklere ait 12 evin Ermeniler tarafından yakıldığını, Türklere ait bir evin bombalanması sonucunda ise 29 kişinin hayatını kaybettiğini kaydetmiştir.⁸⁸

Elizabeth Ussher, 25 Nisan 1915 tarihine dair yazdıklarında da Türkleri suçlayıcı bir takım ifadelerle yer vermiştir. Bu bağlamda Ussher, gün içerisinde toplamda 6 köyden kafile halinde çok sayıda Ermeni'nin kendilerine sığındığını, bunların çoğunun dul kadınlar olduğunu yazmıştır. Ussher, yaralı ve boğazları kesilmiş erkek bebeklerin varlığından bahsettiği bu kafiiledeki kadınların çırlıçıplak soyulmuş vaziyette olduklarını belirterek açık açık yazmasa da onların uğradığı bu felaketin Türkler eliyle gerçekleştiğini ima etmiştir. Amerikalı misyoner yine 25 Nisan günü, eşi Clarence Ussher'in Van'daki İtalyan Konsolos Sbardone'yi ziyaret ettiğini ve konsolusun ondan misyon binasına bir İtalyan bayrağı asması yönünde talepte bulunduğunu da yazmıştır. Elizabeth Ussher, ifadelerinin devamında ise Sbardone'nin istediği İtalyan bayrağını yapmak için ihtiyaç duydukları kırmızı kumaşı, sağlam bir Türk bayrağını zevkle yırtarak elde ettiklerini belirterek, içindeki Türk düşmanlığını alenen ortaya koymuştur.⁸⁹ Ussher, aynı günün akşamında ise İngiliz hizmetçileriyle birlikte "O God our Help in Ages Past" ve "God Moves in A Mysterious Way" ve "Peace, Perfect Peace" ilahilerini söylediklerini ve bunlar sayesinde serseri kurşunlardan korunduklarını belirtmiştir. Ussher burada ayrıca; eşi Dr. Clarence'in Ermenilere yakınlığından dolayı zaman zaman tepkilere maruz kalmasına rağmen tüm mesaisini sayıları 140'ı bulan Ermeni hastalara ayırdığını ve son üç haftada 20 bebeğin dünyaya geldiği Ermeni sığınmacılar arasında kızamık salgının başladığını da kaydetmiştir.⁹⁰

Mektubunda 26 Nisan günü için herhangi bir şey yazmayan Elizabeth Ussher, 27 Nisan'da Havasor'a bağlı köylerden çıkarak Van istikametinde hareket eden kadın ve çocuklardan müteşekkil 2.000 kişilik bir Ermeni kafilesinin yolda Kürt çetelerinin taarruzuna uğradığını, kafileyi koruyan silahlı Ermenilerin Kürtlerden 16'sını öldürerek Ermenileri, Varak Manastırı'na⁹¹ getirdiklerini yazmıştır.⁹² Diğer taraftan Van Valisi Cevdet Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 27 Nisan 1915 tarihli raporunda bu hususla ilgili olarak; Havasor'dan gelen kafiileden Ermeni çetecilerinin bulunduğunu ve bunların şehir merkezine sızmaya çalıştıklarını belirtmiş bu yüzden şiddetli çatışmaların meydana geldiğini yazmıştır. Cevdet Bey şehirdeki çatışmaların azaldığını belirttiği ve cephane talebinde bulunduğu raporunda ayrıca; askeri durum hakkında da bilgi vererek; 1.500 kişilik bir Rus kuvvetinin Kotor deresinden ilerlediği haberi üzerine Erçek'teki kuvvetlerin oraya gönderildiğini,

⁸⁸ BOA, DH, ŞFR, 468/109/2.

⁸⁹ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 12.

⁹⁰ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 13; Elizabeth Ussher'in 25 Nisan 1915 günü için aktardığı tüm bu kayıtlar, onun hayatını kaleme alan John Otis Barrows tarafından 26 Nisan günü dâhilinde aktarılmıştır. Bk. Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, pp. 131-133. Diğer taraftan mektubunda da 26 Nisan gününe dair herhangi bir kayıt olmaması Elizabeth Ussher'in kayıtlarındaki tutarsızlığı göstermektedir.

⁹¹ Van'ın 9 km güneydoğusundaki Yukarı Bakraçlı köyündeki manastırdır. Ereğ dağı eteklerinde yer alan ve Yedi Kilise adıyla da bilinen bu manastır hakkında bk. <https://van.ktb.gov.tr/TR-76451/yedi-kilise.html> (Son Erişim Tarihi: 31.10.2019).

⁹² ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 13; Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, p. 133.

sınırdaki Karşidere mevkiinden dâhile sızmaya çalışan 50-60 kişilik bir Ermeni çetesiyle de müsademe edildiğini bildirmiştir.⁹³

Elizabeth Ussher, 28 Nisan günü için de Cevdet Bey'in yukarıda aktarılan raporuyla aynı doğrultuda olmak üzere Van merkezindeki çatışmaların durduğunu ve Türk birliklerinin hâkimiyetindeki üç bölgenin Ermeni çeteleri tarafından geri alındığını yazmıştır.⁹⁴ Bu bilgileri 29 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği bir raporunda Cevdet Bey de doğrulamıştır. Cevdet Bey söz konusu raporunda; şehirde Ermeni çeteleriyle girilen müsademelerde önemli bir başarı elde edilemediğini bununla birlikte Bitlis'ten ve Gevaş'tan Van'a gönderilen müfrezelerin Gevaş'a bağlı Narık⁹⁵, Pagan⁹⁶ ve civardaki bazı köylerde faaliyet gösteren Ermeni çeteleriyle çatışma halinde olduğunu belirtmiştir.⁹⁷

Sonraki günler için daha kısa bilgiler aktaran Elizabeth Ussher, 30 Nisan'da süvari ve piyadeden müteşekkil 200 kişilik bir Türk birliğinin Varak⁹⁸ ve Şuşanis⁹⁹ köylerinde Ermenilerle müsademede halinde olduğunu, 1 Mayıs 1915'te ise adını belirtmediği bir köyün yakıldığını, istasyon binalarındaki bir adamın da serseri bir kurşunla öldüğünü kaydetmiştir. 3 Mayıs günü şehrin dış savunma hatlarında çatışmalar meydana geldiğini ve Ermenilerin Türklere karşı avantajlı bir konum kazandıklarını belirten Elizabeth Ussher, 5 Mayıs'ta da; Ermenilerin ilk kez el yapımı havan topu kullandıklarını yazmıştır.¹⁰⁰

Ussher'in yazdıklarına karşılık Cevdet Bey, 3 Mayıs 1915 tarihli raporunda şehrin yukarıdaki Ermeni mahallelerinde asilerle girilen çarpışmaların devam ettiğini, şiddetli ateşe rağmen Türk müfrezelerinin birkaç evi ele geçirmekten başka önemli bir başarı elde edemediğini Dâhiliye Nezâreti'ne bildirmiştir. Ermenilerin evlerin zemin katlarında açtıkları mazgallardan açtıkları ateşler sonucunda 12 askerin şehit düştüğünü, 14 askerin de yaralandığını da belirten Cevdet Bey, raporunun sonunda ise Çatak ve Timar nahiyelerindeki müsademelerin hala devam ettiğini bildirmiştir.¹⁰¹ Cevdet Bey, Ussher'in mektubunda hiçbir malumat vermediği 4 Mayıs 1915 tarihli bir başka raporunda ise Van'ın Bağlar mahallesindeki müsademeler neticesinde birkaç hanenin işgalden kurtarılabildiğini fakat 19 askerin şehit düştüğünü, 23 askerin de yaralandığını ayrıca şehrin etrafındaki bir kısım yerlerde ve Timar nahiyesinde müsademelerin devam ettiğini Dâhiliye Nezâreti'ne bildirmiştir.¹⁰² Cevdet Bey, 5 Mayıs 1915 tarihli başka bir raporunda da şehir merkezinde büyük bir hadise olmadığını ve Havasor'a bağlı Senin¹⁰³ köyündeki bir Ermeni çetesiyle müsademede bulunulduğunu kaydetmiştir.¹⁰⁴ Bundan iki gün sonra 7 Mayıs 1915 tarihli

⁹³ BOA, DH. ŞFR, 468/143/1-2.

⁹⁴ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 14.

⁹⁵ Günümüzde Gevaş'a bağlı Yemişlik mahallesidir.

⁹⁶ Günümüzde Gürpınar ilçesine bağlı Çepkenli mahallesidir.

⁹⁷ BOA, DH. ŞFR, 468/184.

⁹⁸ Günümüzde merkeze bağlı Yukarı Bakraçlı mahallesidir.

⁹⁹ Günümüzde İpekyolu ilçesine bağlı Kevenli mahallesidir.

¹⁰⁰ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 14; Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, pp. 133-134.

¹⁰¹ BOA, DH. ŞFR, 469/78.

¹⁰² BOA, DH. ŞFR, 469/98.

¹⁰³ Gürpınar ilçesine bağlı Kırkgeçit mahallesidir.

¹⁰⁴ BOA, DH. ŞFR, 470/10. Aynı gün Dâhiliye Nezâreti'nden Talat Bey'in imzasıyla Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamretülâziz (Elazığ), Diyarbakır vilâyetlerine bir tebliğ gönderilerek, komitelerle bağlantısı bulunan Ermeni

raporunda ise yine şehir merkezi ile Tımar nahiyesindeki müsademelerin devam ettiğini Dâhiliye Nezâreti'ne bildiren Vali Cevdet Bey'in¹⁰⁵ tüm bu raporlarından da anlaşılacağı üzere birkaç günlüğüne azalır gibi görünen Ermeni olayları, Mayıs ayı başlarında yeniden şiddetlenmiştir.

Elizabeth Ussher, Ermeniler adına üzücü bir gün olduğunu belirttiği 8 Mayıs 1915 tarihi için nispeten biraz daha detaylı kayıtlar tutmuştur. Bu bağlamda Kevenli ve Varak başta olmak üzere bazı köylerin yakıldığını, Ermeni çetelerinin bazı yerlerde cephane sıkıntısı yaşadıklarını, bu yüzden birçoğunun çocuklu kadınlarını sözde Türkler tarafından öldürülmeye ya da aşağılanmaya terk ederek kaçtıklarını kaydetmiştir. Hayatta kalanların, bir müddet dağlarda saklandıktan sonra tamamen çıplak, aç, yorgun ve hasta vaziyette kendilerine sığındıklarını da belirten Ussher, bu hususa dair özetle şunları yazmıştır: *"...Sizde yoksul insanların sıkıntısı hakkında yeterli kanaat uyandırmak imkânsız. Bu yüzden size; çekilen sıkıntı ile daha fazla detay vermeyeceğim... Çapı 1 milden daha az bir alana doldurulmuş 60 harap köyden gelen kaçaklar olduğunu ve neredeyse 4 haftadan beri (14 Mayıs tarihinde) her an bu izdiham veya bombardımandan dolayı katliam olasılığının bulunduğu bir kuşatma altında olduğumuzu bildiğinizde, durumumuzu kolayca hayal edebilirsiniz... Günlüğe devam edelim..."*¹⁰⁶

Bu ifadelerinden de anlaşılacağı gibi Elizabeth Ussher, burada yuvarlak ve net olmayan ifadelerle Ermeniler adına bir mağduriyet algısı oluşturmaya çalışmıştır. Fakat onun, insanlık yararına faaliyet gösterdiği iddia edilen ABCFM'nin bir mensubu olarak, Türklerin yaşadığı trajedi hakkında tek kelime yazmamış olması oldukça dikkat çekici ve düşündürücüdür. Kaldı ki; yukarıda da bahsedildiği gibi aynı günlerde bölgedeki Türk-Müslüman ahalinin hem Ermeni çetelerinin baskı ve katliamlarından, hem de Rus işgali tehlikesinden dolayı kabileler halinde yaşadıkları yerleri terk etmek veya katliamlara maruz kalmak suretiyle büyük bir mağduriyet yaşadıkları birçok kayıtlı sabit olan bir gerçektir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na iştirakiyle birlikte Doğu Anadolu bölgesinin birçok yerinde başlayan bu göç dalgasına, Ermeni isyanının şiddetini arttırdığı günlerde Van'da yaşayan Türk-Müslüman ahali de iştirak etmiştir. İlk kabileler, Ermenilerin başta Kale ve Bağlar Mahallesi olmak üzere şehir merkezi ve civarındaki yerlerde taarruzlarını şiddetlendirdiği 8 Mayıs 1915 tarihinde Van'ı terk etmişlerdir. Bunun üzerine Vali Cevdet Bey, şehirdeki kadın ve çocukların Ermeni çetelerinin mezalimlerine maruz kalmaması amacıyla kendilerine tahsis edilen görevlilerle Van'dan ayrılmaları yönünde genel bir emir yayımlamıştır. Van'dan ayrılan Türk-Müslüman ahali, ilk önce Tatvan'a oradan da Bitlis'e gitmek üzere Van gölü üzerinden teknelerle taşınmışlardır. Kabileleri taşıyan toplamda 14 adet teknenin 7'si kötü hava koşullarından Erciş'e sürüklenmiştir. Teknelerden 3'ü ise Ermeni çeteleri tarafından batırılmıştır. Ermeni çetelerinin taarruzuna uğrayan teknedekilerden hiç kimse kurtulamamıştır. Bununla birlikte Ermeni çetelerinin 1.200 kişilik

memurlarının görevden alınmaları, icap edenlerin ise Ermeni bulunmayan yerlere tayin edilmeleri istenmiştir. Bk. BOA, DH, ŞFR, 52/249.

¹⁰⁵ BOA, DH, ŞFR, 470/49.

¹⁰⁶ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 15.

bir kafileye kıydan açtıkları ateş sonucunda ise sadece 700 kişi Bitlis'e ulaşarak bu katliamdan kurtulabilmiştir.¹⁰⁷

Türk-Müslüman ahalinin bu tür sıkıntılara maruz kaldığı esnada Osmanlı Hükümeti de Ermeni isyanlarını sonlandırmak için çeşitli tedbir çarelerine başvurmuştur. 24 Nisan 1915 tarihli kararların ardından 9 Mayıs 1915'te Erzurum ve Van Valiliklerine bir tebligat göndererek; Van vilayeti ve çevresindeki Ermenilerin yoğun oldukları yerlerden çıkarılarak güneye doğru sevk edilmeleri uygulamasını başlatmıştır.¹⁰⁸ Fakat bu uygulamaların yürürlüğe girmesiyle birlikte Van'daki Ermeni isyanı yeniden şiddetlenmiştir. Cevdet Bey, 8 ve 9 Mayıs 1915 tarihlerinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği raporlarında bu durum hakkında detaylı bilgiler aktarmıştır. Cevdet Bey 8 Mayıs tarihli raporunda özetle; bu günlerde Ereğ Dağı eteğindeki Kobanis¹⁰⁹ ile Kevenli köylerinde Ermeni çeteleri ile müfrezeler arasında vuku bulan müsademelerde 150 çetecinin etkisiz hale getirildiğini bununla birlikte 12 askerin şehit olduğunu, 21 askerin ise yaralandığını belirtmiştir. Cevdet Bey raporunda ayrıca; Bağlar mahallesinde konuşlanmış Ermeni çeteleri ile çatışmalar yaşandığı, Kevenli sırtlarındaki mevkiilerde bir Rus bayrağı gördüğünü ve Gevaş'ın muhtelif mahallerinde Ermeni çeteleriyle şiddetli çatışmalar yaşandığını kaydetmiştir. Raporunda Rus ordusunun hareketi ile ilgili bilgiler de veren Cevdet Bey, Mahmudi kazasındaki Ermeni olaylarına da değinmiş, burada sınırı geçmeye çalışan yaklaşık 200 kişilik, Çatak'ta ise toplu halde bulunan yaklaşık 600 kişilik Ermeni çeteleriyle mücadele halinde olduğunu bildirmiştir.¹¹⁰ Cevdet Bey, 9 Mayıs 1915 tarihli raporunda ise Ermeni çetelerinin birçok yerde terör eylemlerini şiddetlendirdiğini ve bunların Rus ordusu mahiyetinde hareket ettiklerini kaydetmiştir.¹¹¹

Cevdet Bey aynı tarihte Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği başka bir raporunda ise şehir merkezi ve civarındaki Ermeni isyanlarının seyri hakkında bilgi aktarımına devam etmiştir. Söz konusu raporunda; iç şehirde ve Bağlar mahallesinin arkasında Ermeni çetelerine karşı verilen mücadelelerde 11 hanenin geri alındığını, 4 askerin şehit olduğunu 21 askerin de yaralandığını bildirmiştir. Cevdet Bey, raporun sonunda ise Ermeni çeteleri tarafından kuşatılan kale kumandanı Mülazım Recep Efendi'nin şehit edildiğini ve bir önceki gün yaşanan çatışmalarda da 4 askerin şehit düştüğünü, 7 askerin ise yaralandığını kaydetmiştir.¹¹² Cevdet Bey, 11 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği başka bir raporunda ise Van ABCFM müessesesinin Ermeni mahallelerinin arkasında olduğunu, Çatak'ta isyan başladığında burayı korumak için müessese müdürüne tesisleri koruma teklifinde bulunduğunu fakat onun bunu kabul etmediğini bildirmiştir.¹¹³ Cevdet Bey ayrıca;

¹⁰⁷ McCarty et al, *The Armenian at Van*, p. 214-215.

¹⁰⁸ BOA, DH. ŞFR, 52/281.

¹⁰⁹ Merkeze bağlı Sarmaç mahallesidir.

¹¹⁰ BOA, DH. ŞFR, 470/75/1-3.

¹¹¹ BOA, DH. ŞFR, 470/91/1-2.

¹¹² BOA, DH. ŞFR, 470/110.

¹¹³ Elizabeth Ussher, mektubunun başında Cevdet Bey'in bu teklifini sözde Ermeni liderlerin etkisiyle reddettiklerini yazmıştır. Bk. ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 3.

Ermeni çetelerinin ABCFM binaları etrafında siperler kazdığını¹¹⁴ ve bu siperlerden ateş ettiklerini belirtmiştir.¹¹⁵ Cevdet Bey'in raporları nezdinde önemli bilgiler içeren tüm bu Osmanlı kayıtları, Amerikan misyonerlerinin, Van Ermeni isyanında ne denli etkili olduklarının birer kanıtıdır.

Cevdet Bey, yine 11 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği günlük raporunda da; birkaç günlüğüne durgunlaşan isyanın yeniden şiddetlendiğine vurgu yaparak Bağlar mahallesindeki olayları aktarmış, Türk birliklerinin önemli bir başarı elde edemediklerini, 11 askerin şehit düştüğünü, 24 askerin de yaralandığını bildirmiştir. Cevdet Bey raporunun sonunda ise alınan istihbarat bilgileri doğrultusunda Muradiye ve Saray kazalarındaki harp durumu ve Rus askeri harekâtı hakkında detaylı bilgiler aktarmıştır.¹¹⁶

Osmanlı kayıtlarında yer alan bu bilgilere rağmen, 10-11 Mayıs tarihlerine dair herhangi bir kayıt düşmeyen Elizabeth Ussher, 12 Mayıs günü için ise Türk birliklerinin mühimmatlarının tükenmek üzere olduğunu, bu durumu fark eden Ermenilerin oldukça sevindiklerini yazmıştır. Türk birliklerinin Ermenilerin sevincini boşa çıkarmak amacıyla bir yayılım ateşi başlattıklarını ifadelerine ekleyen Ussher, açılan ateş sonucunda hiçbir Ermeni'nin zarar görmediğini de ayrıca belirtmiştir. Bundan başka Ussher, kim olduklarını belirtmediği iki Ermeni'nin kendisine gelerek Ermenilere ait evlere 1.600 top mermisinin atıldığını, bir erkek, bir kadın ve bir çocuğun yaralandığını söylediklerini yazmıştır. Bir önceki ifadelerinde Türklerin cephanelerinin bitmek üzere olduğunu yazan Ussher'in, akabinde nerede cereyan ettiği belli olmayan böyle bir olayda Türkler tarafından Ermeni evlerine 1.600 top mermisinin atıldığını aktarması büyük bir çelişki olarak ortaya çıkmaktadır. Mektubunun bu kısmında yine propagandist ifadelerle yer veren Ussher, Türklerin açtıkları ateşler sonucunda aralarında Vartan'ın da bulunduğu inançlı evanjelistlerden 6 Ermeni'nin öldüğünü iddia etmiştir.¹¹⁷

Elizabeth Ussher'in aktardığı bu olaylar yine Cevdet Bey'in 12 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir raporunda daha farklı şekilde yer almıştır. Oldukça detaylı olan bu raporda Cevdet Bey, önce askeri harekât hakkında bilgiler vererek Rus birliklerinin Saray kazası ile Tutak'tan Malazgirt'e ve Patnos'a kadar ilerlediğini bunun bölge halkını telaşlandırdığını, bu yüzden Erciş ve Muradiye kazalarının boşaltılması yönünde emir verdiğini belirtmiştir. İaşe yokluğunun da artık kendini iyice hissettirdiğini belirten Cevdet Bey, Bağlar mahallesi ile şehrin muhtelif mevkilerinde Ermenilerin taarruzları ile başlayan çatışmaların devam ettiğini kaydetmiştir.¹¹⁸ Raporunun devamında ise Karadere ve Kotur mevkilerinde Rus birlikleri ile zaman zaman müsademeler yaşandığını ve Çatak'ta ise Ermeni çeteleri ile Türk müfrezeler arasındaki müsademelerin hala sürdüğünü yazmıştır.¹¹⁹

¹¹⁴ Ermeniler, açtıkları tünellerle evleri birbirlerine bağlamışlar ve geceleri çalışıp duvarlar örerek veya çukurlar açarak yolların ortasına siperler yapmışlardır. Van'ın işgalinin yaklaştığı günlerde bu siperleri arttırmışlardır. Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, s. 250, 257.

¹¹⁵ *BOA, DH. ŞFR, 470/158.*

¹¹⁶ *BOA, DH. ŞFR, 470/129.*

¹¹⁷ *ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 15.*

¹¹⁸ *BOA, DH. ŞFR, 470/141/1.*

¹¹⁹ *BOA, DH. ŞFR, 470/141/2.*

Bundan başka Elizabeth Ussher, 13 Mayıs gününe dair farklı bir ayrıntı aktararak Ermeni çetelerinin, Türklere cephane harcatmak amacıyla bir köpeğin kuyruğuna ateşe verdikleri bir teneke kutuyu bağlayarak, Türk yerleşim yerlerine koşturduklarını, Türk müfrezelerinin açtıkları ateş sonucunda ise hiçbir Ermeni'nin zarar görmediğini taraflı bir üslupla ifade etmiştir.¹²⁰ Amerikalı misyoner, bu ifadelerle tamamladığı mektubunun en son kısmında ise onu postaya verdiği 23 Mayıs 1915 tarihine dair kayıtlarını aktarmıştır. Ussher, burada; büyük bir Rus kuvvetinin Van'a girdiğini, artık güvende olduklarını, vilayetin tüm Müslümanlardan temizleneceğini ve 500 Müslüman kadının kendilerine sığındığını¹²¹ kaydederek mektubunu sonlandırmıştır.¹²²

Tüm bu ifadeleri açıkça göstermektedir ki; Elizabeth Ussher ve onun nezdinde Van'daki tüm Amerikan misyonerleri için şehrin Rus işgaline düşmesi ve buna bağlı olarak Türk-Müslüman ahalinin şehri terk etmesi oldukça sevindirici bir olay olarak karşılanmıştır.

2. Elizabeth Ussher'in 30 Mayıs 1915 Tarihli Mektubu ve Van Ermeni Olayları

Elizabeth Barrows F. Ussher, günlüğündeki kayıtlara dayanarak kaleme aldığı ve Van Ermeni isyanını konu alan ikinci mektubu ise 30 Mayıs 1915 tarihlidir. 23 Mayıs 1915 tarihinde yazdığının devamı olan bu mektubunun başında Ussher, şu ifadelere yer vermiştir:

"...Geçen hafta Rus Generalin postasıyla gönderilen mektubumun ulaştığını düşünüyorum. Devrimimize, kuşatmaya ve kurtulmamıza dair yazdıklarım on beş sayfayı buldu. O zamandan beri Bayan Knapp yaşadıklarımız hakkında detaylı bir rapor hazırladı... Raporun kopyaları ilgili kurullarımıza ve arkadaşlarımıza iletildi. Bu yüzden benim yazdıklarımın dağıtılmasına lüzum kalmadı.¹²³ Posta aniden yola çıktı, bu yüzden günlük notlarımı güncelleme şansım olmadı. Eğer doğru hatırlıyorsam önceki mektupta 13 Mayıs son gündü. O gün çok daha fazla sığınmacı tesislerimize geldi. O gece 800 kişi tesisimizde aç kaldı. Sizin anlayacağınız buğday için yakındaki köylere gitmek imkânsızdı. Şehir, on gündür akın eden binlerce mülteciyi beslemekten bitkin düşmüştü. Ancak herkese günde yarım ekmek vermeyi başardık... Hastanemiz şimdi çok kalabalık, yakındaki bir Gregoryen okulunda bir şube açmaya karar verdik. Clarence, bu işe benim nezaret etmemi istedi. Rus doktorlar ve

¹²⁰ Bu olaya Clarence Ussher de yer vermiştir. Bk. Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, p. 255. Ermeniler kendi çocuklarını kullanarak da bir dizi katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Gaz yağına bulanmış paçavraları çocuklarının eline vererek Türk-Müslüman ahalinin evlerini ateşe verdirmişlerdir. Bundan başka Ermeni çeteleri; Van isyanının devam ettiği günlerde bir akşam, Türklere gasp ettikleri bir atın sırtına, içinde gazyağına bulanmış paçavralar bulunan tenekeler yükleyip ateşe verdikten sonra, çıldırttıkları hayvanı şehrin en kalabalık çarşısına göndermek suretiyle de bir mezalim gerçekleştirmişlerdir. Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, p. 250, 256.

¹²¹ Mevcut Osmanlı kayıtlarında Amerikan misyonerlerine sığındığı iddia edilen bu 500 Türk-Müslüman kadın hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

¹²² ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (23 May 1915)", p. 16.

¹²³ Elizabeth Ussher'in bu ifadeleri mektuplarını da oluşturduğu günlüklerinin, aynı zamanda ABCFM'nin üst kurullarına sunulan birer rapor olduklarını kanıtlamaktadır.

*hemşireler gelip devralıncaya kadar ben de bir hafta boyunca burada bulundum...*¹²⁴

Görüldüğü üzere Bayan Ussher, ikinci mektubunda başlangıcında bunun 13 Mayıs'taki notlarıyla sonlandığı bir önceki mektubunun bir devamı olduğunu ve mesai arkadaşı misyoner Knapp'ın kayıtlarının ABCFM'nin ilgili kurullarına gönderildiği bu yüzden kendi günlüklerinin dağıtılmasına lüzum kalmadığını belirterek günlüklerin birer rapor niteliğinde olduğunu da vurgulamıştır. Ardından 14 Mayıs 1915 tarihiyle ilgili olarak Rusların yaklaştığından bahsetmiştir.¹²⁵

Bununla birlikte 15 Mayıs günü için; ABCFM binasına 7 top mermisi atıldığını fakat garip bir şekilde hiç kimseye bir şey olmadığını kaydeden Elizabeth Ussher, 16 Mayıs'ta ise Rus birliklerinin Van'a iyice yaklaştıklarını, bombardımanın şiddetlendiğini ve yine misyon tesislerine top mermileri düştüğünü fakat kimseye bir şey olmadığını yazmıştır. Bununla birlikte Pazar gününe denk gelen 16 Mayıs 1915'te öğleden sonraki bombardımandan sonra Cevdet Bey'in şehirden ayrılmaya yönelik hazırlıklara başladığını belirten Elizabeth Ussher; 15 Mayıs gecesi, Türk birliklerinin birçok mühimmatı kışlalardan çıkardığına şahit olduklarını da ifadelerine eklemiştir.¹²⁶

Rus bombardımanından dolayı 16 Mayıs 1915 tarihinin kasvetli bir gün olduğunu kaydeden Ussher, ifadelerinin devamında kasvetli de olsa gece Ermenilerin iki Türk kışlası ile birlikte şehrin hemen her tarafındaki Türk evlerini yakmaya başladıkları bu günü çok sevdiklerini kaydetmiştir. İçindeki Türk düşmanlığını bu ifadelerle yansıtan Ussher, şehirde durumun, sonunda istedikleri gibi olduğunu fakat dikkat çekici bir şekilde Rusların gelişinden başka Ermeniler lehine henüz tam bir galibiyetin söz konusu olmadığını da ayrıca belirtmiştir. Öte yandan Cevdet Bey'in şehri geri almak ve Ermenileri cezalandırmak üzere güç toplamakta olduğuna dair bir korkunun varlığından da bahseden Ussher, üç gün boyunca Türk mahallelerinin yağmalanmasına ve yakılmasına şiddetli bir şekilde devam edildiğini yazmıştır.¹²⁷

Ussher'in yağma hadisesine dair bu cümlelerden başka bir şey yazmaması oldukça düşündürücüdür. Her şeyden önce insanlık adına çalıştığını iddia eden bir din insanının, savaşın mağduriyetine uğramış insanların mallarının yağma edilmesi karşısında tepkisiz kalması, Elizabeth Ussher nezdinde Amerikan misyonerlerinin din adamları kimliklerine, itibarlarına ve tarafsızlık iddialarına gölge düşürmüştür. Fakat onun şehrin boşaltılması ile ilgili ifadelerini 18 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği raporunda Cevdet Bey de doğrulamıştır. Cevdet Bey söz konusu bu raporda; 16 Mayıs akşamı Van'ı boşalttıklarını, mıntıklarından çekilen müfrezelerin yoğun Ermeni ateşi altında hareket ettiklerini bildirmiştir.¹²⁸ Elizabeth Ussher, mektubunda 18 Mayıs gününe dair ise Van'ı işgal

¹²⁴ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (30 May 1915)", p. 1.

¹²⁵ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (30 May 1915)", p. 1.

¹²⁶ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (30 May 1915)", p. 2.

¹²⁷ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (30 May 1915)", p. 3.

¹²⁸ BOA, DH. ŞFR. 471/77. Van'ın Türk-Müslüman nüfusunun büyük bir kısmı zaten daha önce batıya doğru göç etmişti. Ancak bunların çoğu yollarda Ermeni çeteleri tarafından katledilmiştir. Yollardaki Ermeni tehlikesinden korktukları için Van'da kalanlar ise Cevdet Bey'in emri üzerine bu tarihlerde göç etmeye başlamışlardı. Buna rağmen sağlık ve fiziki durumları elverişli olmayanlar veya çetecilerin kuşattığı yerlerdeki göç edememişlerdir. İç kaledeki Türk-Müslüman nüfus ise 16-17 Mayıs gülerinde şehri terk etmişlerdir. Bk. McCarty et al, *The Armenian at Van*, p. 215.

eden Rus birliklerinin öncülüğünü 300 kişilik bir Ermeni gönüllü birliğinin yaptığını ve ordudan önce şehre giren bu birliği büyük bir sevinç ve heyecanla karşılandıklarını belirtmiş, devamındaki ifadelerinde ise şehrin o anki durumunu şu şekilde tasvir etmiştir:

“... Öğleden sonra Clerance, Bayan Knapp ve ben birlikte gezilebilecek yerleri görmek için şehre gittik. Güzel Van ’ımız, Ermenilerin savunma yaptığı küçük bir yer dışında harabeye döndü. Yanan evler arasında gezindik. Bazı yerlerdeki duman ve küller bizi neredeyse kör ediyordu. Doğrudan üzerlerinde bulunan kaledeki korkutucu bir yangın sonrasında ayakta kalan evleri ziyaret ettik. Sadece etrafi duvarlarla çevrili şehre 15.000 kadar top mermisinin düştüğü tahmin ediliyor. Çatılar delik deşik olmuştu. Ancak kalın kerpiç duvarlar hayret verici bir şekilde taarruza dayandı. İnsanlar zemin katlarda yaşıyorlardı ve çok az kişinin yaralanması şaşırtıcıydı...”¹²⁹

Amerikalı misyoner, 18 Mayıs gününe dair ayrıca; dört haftalık kuşatma sırasında Ermeni ve Rus birliklerinden toplamda 20 ila 25 kişinin öldüğünü ve birçoğunun yaralandığını da kaydetmiştir. Ardından mektuplarının birçok yerinde büyük mağduriyetlere uğradıklarını ileri sürdüğü Ermeni kadınları ile ilgili olarak ilginç bir bilgi de vererek, onların su dolu kovalarla hazır vaziyette bekleyip, düşen top mermilerinin üzerine su serpiklerini daha sonra füyyelerini çıkararak barutunu aldıklarını yazmıştır.¹³⁰ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Ermeni çeteciler, kadınlarının bu yolla elde ettiği mühimmatı da Van’ın işgali esnasında Türk askerine karşı kullanmışlardır.

Elizabeth Ussher, 19 Mayıs günü için ise Amerikan misyonerleri olarak Van’a ilk giren 4.000 kişilik düzenli Rus birliklerinin karşılanması için düzenlenen ve Amerikan misyonerleri olarak kendilerinin de katıldığı bir törenden bahsetmiştir. Ussher, bu törenle ilgili de şunları yazmıştır:

“Ana cadde, şehri cesurca savunan devrimcilerle doluydu ve birlikler geçerken, onlara çiçek atıldı. Tezahüratlar ve şarkılar havada uçtu. Daha sonra General ve subayları ile Ermeni gönüllülerinin başındaki liderlerle tanıştığımız bir kutlamaya katıldık. Ruslar gelmişti!...”¹³¹

Aynı gün Van ahalisinin panik içerisinde kaçışmakta olduğunu, bu sırada yüzlerce yaralı ve hasta askerin, Türk Askeri Hastanesi’nde bırakıldığını da kaydeden Ussher, birkaç gün sonra Bay Yarrow ve Clarence’dan aldığı bilgiler doğrultusunda bu askerlerin 26’sının perişan bir halde yaşama tutunmaya çalıştığını, diğerlerinin ise hayatlarını kaybettiğini belirtmiştir. Ussher burada ayrıca; işgal esnasında Türk askerlerinin tarif edilemeyecek derecede kötü bir durumda olduğunu, hastalar için tek güvenli yerin kendi tesislerinin olduğunu, mahsurlu olmasına rağmen tüm Türk hastaları tesislerine taşıdıklarını da ifade etmiştir. Ussher, sonrasında ise Ermenilerin zaman zaman kendi himayelerindeki yaralı veya hasta Türk askerlerini öldürdüklerini, iyileşmekte olan 14 askeri esir olarak Rusya’ya

¹²⁹ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, “From Elizabeth B. Ussher to Home (30 May 1915)”, p. 3.

¹³⁰ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, “From Elizabeth B. Ussher to Home (30 May 1915)”, p. 4. Clarence Ussher, Ermeni kadınlarının erkekleri için günde 2.000 mermi yaptıklarını yazmıştır. Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, p. 253.

¹³¹ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, “From Elizabeth B. Ussher to Home (30 May 1915)”, p. 4.

gönderdiklerini ve tesislerinde Ermeniler tarafından tutuklanmış 1.000 kadar da Türk kadınının ve çocuğunun olduğunu kaydetmiştir.¹³²

Bu sırada Van Vali Vekilliğinde bulunan Haydar Bey, 19 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği uzun bir raporunda şehrin Rus işgaline düşmesiyle birlikte başlayan olaylar hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Haydar Bey, söz konusu raporunda; Ermeni çetelerinin işgalden sonra yerli Müslüman ahaliye katliamlar yaptığını belirtmiş, şehrin yaşadığı işe sıkıntısı ve bunun nasıl giderileceği konusunda yürütülen çalışmalar ve alınacak önlemler hakkında bilgi vermiştir.¹³³

20-23 Mayıs tarihlerine dair herhangi bir kayıt aktarmayan Elizabeth Ussher, 24 Mayıs gününe ait kayıtlarında ise ABCFM olarak Van'ı işgal eden Rus General ve beraberindeki Ermenilerin onuruna bir akşam yemeği tertiplediklerini yazmıştır.¹³⁴ Rus ve Ermeni gönüllü kadrosundan 17 kişinin iştirak ettiği bu yemeğe ABCFM çalışanlarından ise kendisi de dâhil 10 kişinin katıldığını belirten Ussher, Rus subaylarının yemekte ertesi gün Çatak ve civarındaki Türk birliklerine karşı yapacakları harekâtın planları üzerinde konuştuklarını kaydetmiştir. Ardından 25 Mayıs'ta Türk mahallesindeki tünellerinden birinde 30 kadar Türk'ün yakalandığını,¹³⁵ 26 Mayıs'ta ise; Rus Yardım Komitesi başkanının ırk ve inanç ayrımı gözetmeksizin dağıtmak üzere 3.500 rublelik bir yardım fonunu kendilerine bağışladığını kaydeden Ussher,¹³⁶ birkaç önemsiz hususu aktararak mektubunu tamamlamıştır.¹³⁷

Sonuç

Elizabeth Ussher'in mektupları üzerine yapılan tüm bu değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere 1915 yılında meydana gelen ve Osmanlı Devleti'nin çıkardığı Sevk ve İskân yasasının en etkili sebebi olan Van Ermeni isyanında Amerikan Board misyonerleri oldukça etkili olmuşlardır. Çünkü geniş bir alanda etkili olan isyanda Amerikan misyonerleri Ermeni çetelerine önemli destekler vermişlerdir. Zira Elizabeth Ussher'in mektuplarındaki birçok ifade bunu görmek mümkündür. Bununla birlikte Ussher'in, mektuplarında dikkati çeken birçok hususun olduğu görülmektedir. Bunların ilki Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne karşı başlattıkları isyanlarının ve Türk-Müslüman ahaliyi hedef alan tüm terör eylemlerinin meşru gösterilmeye çalışılmasıdır. Nitekim Ussher'in mektuplarının birçok yerinde Ermeni isyancıları için "devrimci" tabirini kullanması bu durumun Amerikan misyonerleri nezdindeki göstergelerindedir.

Yine Elizabeth Ussher'in mektuplarında dikkat çeken bir diğer husus da birçok yerde isyancı Ermenileri açıkça destekleyen ifadelerin bulunmasıdır. Mesela Ussher, ilk mektubunda; tüm kalpleriyle isyancı Ermenilerin yanında olduklarını ve onlar için dualar ettiklerini belirten cümleler sarf etmiştir. Oysaki objektif bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda misyonerlerin böyle bir tavır sergilemeleri, onların din adamı kimliklerine

¹³² ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (30 May 1915)", p. 4.

¹³³ BOA, DH. ŞFR, 471/125/1-2-3.

¹³⁴ Clarence D. Ussher, bu törende Ermenilerin sözde liderleri tarafından Amerikan misyonerlerine bir teşekkür belgesi verildiğini bu Rus General Nikolayef'e de şehrin anahtarının takdim edildiğini yazmıştır. Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, p. 287.

¹³⁵ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (30 May 1915)", p. 5.

¹³⁶ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (30 May 1915)", p. 6.

¹³⁷ ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home (30 May 1915)", p. 7.

aykırı bir durum olarak belirlemektedir. Kaldı ki; bu yanlı tutumun I. Dünya Savaşı'na henüz dâhil olmamış bir ülkenin mensupları tarafından izlenmesi olayın bir başka şaşırtıcı tarafıdır. Dolayısıyla buradan da anlaşılabilir ki, Ussher'in de mektubunda kendileri adına bahsettiği tarafsızlık mefhumunun özde değil sözde bir ilkedir. Diğer taraftan yine görülmektedir ki, Ussher, mektuplarında aktardığı birçok hadisede sürekli Ermenileri mağdur gösterme çabası içerisinde hareket etmiştir. Bunu yaparken de bir yandan Ermeni çetelerinin mezalimlerine uğrayan, diğer yandan Rus işgal tehlikesi ve savaşın getirdiği her türlü mağduriyetlere maruz kalan Türk Müslüman ahalinin dramından bahsetmemiştir. Ayrıca yine Osmanlı kayıtlarına büyük bir trajedi olarak geçen Türk-Müslüman ahalinin, yerlerini-yurtlarını terk ederek başka yerlere göç etmesi hadisesine hiç değinmemiş olması Ussher'in nezdinde Amerikan misyonerlerin meseleye daha ziyade Hıristiyanlık ortak değeri üzerinden baktıklarının da bir göstergesidir.

Ussher'in mektuplarında dikkati çeken hususlar bununla da sınırlı değildir. Ermenilerden yana tutumun bir sonucu olarak aktardığı olayların birçoğunda asılsız iddialara ve ifadelere yer vermiştir. Bunlar, genellikle Ermeni çeteleri tarafından Türk ve Müslüman ahaliye karşı gerçekleştirilen katliamların tersine çevrilerek anlatılması şeklindedir. Fakat bilhassa dönemin Van Valisi Cevdet Bey'in Ermeni isyanı esnasında Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu raporlardaki kayıtlarla karşılaştırıldığında söz konusu iddiaların birçoğunun gerçeği yansıtmadığı veya tartışmalı olduğu görülmüştür. Bunun Amerikan misyoner raporlarının tamamında göze çarpan bir husus olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü kendisinin de belirttiği üzere Elizabeth Ussher, bu mektupları rapor niteliğindeki günlüklerindeki kayıtlarından oluşturmuştur. Dolayısıyla birçok çalışmada da kanıtlandığı üzere bu raporların neredeyse tamamının propaganda amacıyla hazırlanmış olduğu gerçeğinden hareketle Ussher'in mektuplarının da bu amaçla yazıldığı hususunu akıllara getirmektedir. Burada şu da söylenebilir ki; misyonerler inanmış Hristiyanlar oldukları için içlerinde besledikleri Müslüman düşmanlığıyla Türklerin karşında yer almışlardır.

Elizabeth Ussher, mektuplarında Rus askeri harekâtı hakkında hiçbir bilgi vermezken, Rusların Ermeniler için bir kurtarıcı olduğu hususuna birçok defa vurgu yapmıştır. Her iki mektubunun ve özellikle de ikinci mektubunun son kısımlarında ise Van'ın Rus işgaline düşüşünü sevindirici bir olay olarak aktarmıştır. Burada; Rus işgalinin Ermenilerin sözde Türk baskısından kurtuluşuna vesile olacağını da vurgulayan Elizabeth Ussher, bu ifadeleriyle yeniden büyük bir çelişkiye düşmüştür. Çünkü Hükümete karşı isyan etmelerinden öncesine kadar, Ermeniler, Osmanlı millet sistemi içerisindeki en imtiyazlı toplumlardan birisiydi. Bu yüzden onların sistemli bir katliam veya mezalime uğradıkları iddiası önemli kanıtlar gerektiren iddialar mahiyetindedir. Diğer taraftan bunun aksine, söz konusu tarihlerde Anadolu'nun büyük bir kısmında ve hatta Kafkasya'da Türk-Müslüman ahalinin Ermeni çetelerinin katliamına maruz kaldığını kanıtlayan yerli ve yabancı çok sayıda belge mevcuttur.

Ussher'in ikinci mektubunda bahsettiği ve son derece dikkat çeken başka bir husus daha vardır ki o da içinde Ermenilerin de bulunduğu Rus ordularının Van'ı işgalleri esnasında Amerikan misyonerlerin yaşadıkları sevinci anlatan ifadelerin yer almasıdır. Hatta Ussher, bu bağlamda aralarında Ermenilerin sözde liderlerinin de bulunduğu bir Rus askeri heyeti için bir akşam yemeği tertipleediklerini dahi yazmıştır. Amerikan Board misyonerlerinin eylele düzenlendiği anlaşılabilir bu kutlama merasimleri de yine Elizabeth Ussher'in ifadeleri

nezdinde Amerikan misyonerlerinin söz konusu olaylara bakış açısını gösteren birer örnek olaydır.

Sonuç olarak ifade etmek gerekir ki Elizabeth F. Barrows Ussher, mektuplarında Van isyanı dâhilindeki hadiseleri olduğu gibi değil de propaganda amacına hizmet edecek bir tarzda aktarmıştır. Bu yüzden söz konusu mektupların Amerikan misyonerleri tarafından hazırlanmış raporlarla aynı propagandaya hizmet ettiği söylenebilir. Objektif olmayan bir zihniyetin ürünü olarak kaleme alınmış bu mektuplardaki birçok iddiayı, dönemin Osmanlı kayıtları çürütmekte veya tartışmalı hale getirmektedir. Türk düşmanlığının bariz bir şekilde ön plana çıktığı bu mektuplar ayrıca; Amerikan Board'un ve mensuplarının Ermeni olayları karşısındaki etkilerinin ve yanlı tutumlarının da birer kanıtıdır.

Kaynaklar

1. Arşivler

- American Board of Comissioners for Foreign Mission Archive (ABCFM)
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
- Genelkurmay Başkanlığı Askeri tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (ATASE).

2. Süreli Yayınlar

The New York Times (3 November 1915)

3. Telif Eserler

- AÇIKSES, Erdal, “Van ve Çevresinde Yabancı Devletlerin Faaliyetleri ve Beklentileri”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (2-5 Nisan 1990-Van) Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları*, Ankara 1990, s. 178-188.
- AÇIKSES, Erdal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- ALAN, Gülbadi *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2008.
- AÇIKSES, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- ARPEE, Leon, *The Armenian Awakening A History of the Armenian Church 1820-1860*, The Chicago Universty Press, Chicago 1909.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1922)*, I-IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 1995.
- ATNUR, İbrahim Ethem, “Zihinlerde Yaşatılan Göç”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2003, s. 53-63.
- AVAGYAN, Arsen, “İttihat ve Terakki Cemiyet ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler”, (Çeviren: Ludmilla Deisenko), *Ermeniler İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, (Yayına Hazırlayan: Rober Koptaş), Aras Yayınları, İstanbul 2005.
- AYDIN, Mithat, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Yıl: 2006, Cilt: 19, Sayı 19, s. 79-122.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt 1, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993.
- ERDOĞAN, Dilşen İnce, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- ERGÜNÖZ, Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra)*, (Hazırlayanlar: Ahmet Tetik-Melike Gürler-Çiğdem Aksu), Genelkurmay Askeri tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.
- GÜNAY, Nejla, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi (AAM) Yayınları, Ankara 2015.
- GÜNGÖR, Erol, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1999.

- KANTARCI, Şenol, “Van’da Ermeni İdaresi”, *Türk-Ermeni İhtilâfî Makaleler*, (Editör: Hikmet Özdemir), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2007, s. 95-115
- KANTARCI, Şenol, “Van’da Ermeni İsyancıları”, *Ermeni Araştırmaları*, Bahar 2002, Sayı:5, s. 138-167.
- KIESER, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik*, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları İstanbul 2005.
- KILIÇ, Selami Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle, Kaynak Yayınlar, İstanbul 2003.
- KNAPP, Grace Higley, *Mission at Van in Turkey in War Time*, Privately Press, 1916.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu’daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, İstanbul 2000.
- MCCARTHY, Justin et al, *The Armenian Rebellion at Van*, Utah University Press, Utah 2006.
- MERCAN, M. Salih, *Arşiv Belgelerinde Van Ermeni İsyancıları*, Gece Kitaplığı Yayınevi, İstanbul 2016.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1916)*, I-IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2008.
- OTIS, Barrows, John *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher, Missionary to Turkey and a Martyr of the Great War*, Fleming H. Revell, New York, Chicago etc. 1916.
- ÖĞÜN, Tuncay, “Van’da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, *Türk Kültürü*, Sayı: 462, Yıl: XXXIX (Ekim 2001), s. 590-606.
- RİCHTER, Julius, *A History of the Protestant Missions in the Near East*, Edinburg and London, 1910.
- SARINAY, Yusuf, *24 Nisan 1915’te Ne Oldu? Ermeni Sevk ve İskânının Perde Arkası*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012.
- STRONG, William E., *The Story of the American Board, An Account of the First Hundred Years of The American Board of Comissioners For Foreign Mission*, The Pilgrim Press, Boston 1910.
- TEKİR, Süleyman, “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: XVI/32 (2016-Bahar), s. 43-65.
- TEMİZER, Abidin, “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, Cilt/Volume: II (2013), No:2, s. 177-198.
- TER MİNASSIAN, Anahide, “Van 1915”, *Armenian Van/Vasputakan*, (Edited by Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa 2000, pp.171-193.
- The One Hundredth Annual Report of the The American Board of Comissioners For Foreign Mission Together With The Minutes of the Centenary Meeting Held at Boston October 11-14, 1910*, Published By The Board Congregational House Boston 1910.
- TRACY Joseph, *The American Board of Comissioners For Foreign Mission, Compiled Chiefly From the Published and Unpublished Documents of the Board*, M. W. Dodd (Press), New York 1842.

TURAN, Ömer, "Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H. G. O. Dwigth'e göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", *'Ermeni Soykırımı' İddiaları-Yanlış Hesap Talât'tan Dönünce-*, (Derleyen: Mustafa Çalık), Cedit Neşriyat, Ankara 2006.

USSHER, Clarence D.-KNAPP, Grace H., *An American Physician in Turkey, A Narrative of Adventures in Peace an in War*, The Riverside Press Cambridge 1917.

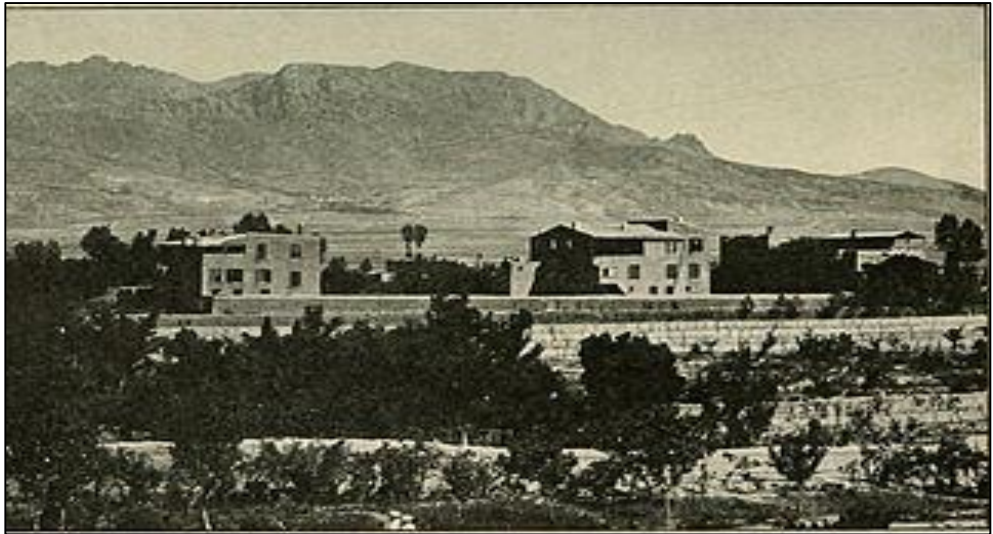
YÜKSEL, Mevlüt, *Vilâyât-ı Şarkıyye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.

4.İnternet Kaynakları

<https://van.ktb.gov.tr/TR-76451/yedi-kilise.html> (Son Erişim Tarihi: 31.10. 2019).

Ekler

*Resim No 1: Elizabeth Freeman Barrows Ussher
(Barrows, John Otis, In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher, Missionary to Turkey and a Martyr of the Great War, Fleming H. Revell, New York, Chicago etc. 1916.)*

*Resim No 2: Elizabeth F. Barrows Ussher'in Van'daki Evi
(Barrows, A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher, Missionary to Turkey and a Martyr of the Great War)*

COPY

Van, begun May 8, 1915.

Dear Ones at Home:-

Our last post of April 14 contained Pan's post card of Feb. 12. The day before we were gladdened by a large accumulated post in which were three letters from Father, the last dated Feb. 19. If you received my post card of April 19, our last post day, you understood trouble was imminent. It has come. Let me assure you at once that we are safe so far, and as well as could be expected under the circumstances. Our own health and safety seem of secondary importance except as they affect thousands around us who look to us for both. Would that I could spare you an account of these past three weeks! I've started several times to write but simply couldn't continue. However, we owe it to our Armenian friends, whom we are proud to call such, to let you know a little of the terrible experience they are passing through.

And first a word as to the political situation. As you well know there has been a long standing and well grounded dissatisfaction on the part of the Armenians with the insincerity and injustice of the "Young Turk" party in power. This feeling has grown stronger since Turkey declared war against Russia six months ago. This suicidal rush into the fray was a most unpopular move among all classes Moslem and Christian alike but its consequences bore most heavily upon the latter who were pressed into service and then deprived of their arms and forced to work as day laborers without proper food or care. Thousands died of typhus and neglect. It was small wonder that as many as possible secured exemption from service or refused to be enlisted. Among the Armenians of the Van vilayet has burned the hope that the Russians would cross the border and end their troubles by ending in this province the hated Turkish rule. On the part of the government of course such an expectation could be regarded as nothing else than treason, so that

*Resim No. 3 Elizabeth Ussher'in 23 Mayıs 1915 Tarihli Mektubunun İlk Sayfası
(ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home, 23 May 1915")*

-16-

May 13. Last evening the Armenians tied a can filled with fire to a dog's tail and had him run toward the Turkish positions. The result was a sharp fusillade in the direction of the light but no harm to the revolutionists.

Today another large company of villagers in an utterly destitute condition came in. There was no bread for at least 800 of them.

After supper we all met here to eat the plain birthday cakes to celebrate Neville's and Clarence Yarrow's birthdays. We are very thankful the children do not seem morbidly impressed by the sights and sounds about us. Neville with the other boy scouts are very busy distributing food to the deserted children they find in the streets and houses. He of course feels the tragedy of the situation more than the other children.

May 14. Clarence has asked me to superintend a new hospital which is being fitted up to accommodate the many who cannot find room in our own. Our Y.W.C.A. girls are to help here and as soon as material can be found will make woollen beds and quilts, etc. I am ransacking the houses for old clothes and cloths, blankets and coverings of any kind. Last year one of brother Sydney's rich parishoners sent to us a box of horse blankets, some old, some good and of course we could use only a part of them for bed blankets and carriage robes. Now we have a good way to use them to the best advantage!

May 23. There isn't time to tell you anything more than that after a bombardment of our premises two days the arrival of a large force of Russians the siege was raised and we are safe and the vilayet is to be cleared of all Moslems. We have about 400 Turkish women and girls on our premises as the only safe place for such prisoners. No word yet from Miss McLaren who was taken to Bitlis

Resim No. 4 Elizabeth Ussher'in 23 Mayıs 1915 Tarihli Mektubundan Bir Sayfa (ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home, 23 May 1915")

May 30, 1915.

I trust you have received my letter sent off in the Russian General's post last week. It was about fifteen pages like this, giving an account of our revolution, siege and deliverance. Since then Miss Knapp has written a much better report of our experiences and will have copies sent to the Board and to our friends, so you will not need to send mine around. The post left suddenly at last, so I did not have a chance to bring my dairy notes up to date. May 13th was the last day if I remember rightly. On that day many more villagers came in and that night 800 were hungry on our premises. You see it was impossible to go to the near villages for wheat and the city had been drained to feed the thousands of refugees who had been flocking in for the past ten days. However, we managed to finally give everyone at least half a bread a day.

Our own hospital was now so crowded we decided to open a branch establishment in a nearby Gregorian school house. Clarence asked me to superintend this, which I did for a week until the Russian doctors and nurses took it over for one of their military hospitals.

May 14-- The Turks evidently heard of the approaching Russians, as twelve ships left Avants laden with Turkish fugitives.

Later word came that the Turks were fleeing from their defenses. The day that began in such gloom ended in rejoicing, as that night the Armenians burned both barracks from which the firing had come, and began burning Turkish houses in all directions. The table had turned at last, but even yet there was no definite news from outside of expected help, and there was fear that Djevdet Bey was collecting forces to return to punish the city, so in feverish haste the looting and burning of Turkish quarters went on for three days more.

May 17.-- The Germans took down the German flag and hoisted the Swiss. Herr Spöeri is a Swiss by birth, but the sisters are German. Our first news from Miss Malaren and S. Martha, that they had been taken with the Turkish patients by boat to Bidlis. They were denied any communication with us. You can imagine how anxious we are about them.

May 18.-- The Russians, expected for so many months have actually begun to arrive. The regular army was preceded by a detachment of Armenian (Russian) volunteers. Three hundred arrived this evening amid great rejoicing and excitement.

In the afternoon Clarence, Miss Knapp and I rode to the city to see the sights. Our beautiful Van, except in the small defended Armenian area, is in utter ruin. We rode between burning houses. Sometimes the smoke and cinders almost blinded us. We visited the houses in the city which had stood such a fearful fire from the castle directly above them. It was estimated that as many as 15000 balls fell into the walled city alone. The roofs were added, but the thick mud walls withstood the attack marvellously. The people lived on the ground floors and it is simply surprising how few were injured. Between twenty and twenty-five were killed.

Resim No. 6 Elizabeth Ussher'in 30 Mayıs 1915 Tarihli Mektubundan Bir Sayfa (ABCFM, Unit 5, Reel 717, 25E, 28, Letters, "From Elizabeth B. Ussher to Home, 30 May 1915")